1 جیۆپۆلەتیك و چارەنوسی کورد
1-عەجەم لەکوردستاندا

1/1 هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان
ئەگەر فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەر یا کەمی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا نەبێ، ئەوا لێکۆڵینەوەی مێژوی کۆن و نوێی نەتەوەی کورد، بەئاشکرا دەری ئەخا کەهەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کورد لەسەر ئەرز، دەوری بڕیاردەری هەبوە لەدیاری کردنی چارەنوسی رابردو و، ئێستایدا.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست" کە لەلای خوارویەوە خەلیج و ئۆقیانوسی هیندو، لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سپی ناوەڕاست و، لەلای سەرویەوە دەریای رەشە، 3 قارە گەورە دێرینە ئاوەدانەکەی دنیا: ئەوروپا، ئاسیا و ئەفریقا بەیەکەوە ئەبەستێ. شارێگە جەنگی و بازرگانییەکانی ئەم 3 ناوەندەی پێدا تێ ئەپەری.

شوێنی ژیانی کورد، واتە کوردستان کەوتبووە ناوجەرگەی ئەم ناوچەیەوە کە بەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی, لەهەر قۆناغێکدا بەجۆرێ گرنگییەکی دنیایی هەبوە.

لەو سەردەمەدا کەئیمپراتۆریی ئێران لەرۆژهەڵات و ئیمپراتۆرییەکانی یۆنان و رۆمان لەرۆژئاوا، دو ناوەندی زلهێزەکانی دنیا، لەململانێی فراوانخوازی و پەلهاوێشتندا بون، هەندێ لە لەشکرکێشییە گەورەکانیان بەناو شوێنی ژیانی ئێلەکانی کوردا رائەبوردو، هەندێ لەشەڕە قورسە خوێناوییەکانیشیان لەسەر ئەرزی کوردستان ئەقەوما.

تێکهەڵچونی گوگامل(331 پ.ز) کە بەسەرکەوتنی ئەسکەندەری یۆنانی و تێشکانی یەکجاریی داریوشی ئێرانی تەواو بو، کۆتایی بەدەسەڵاتی

ئیمپراتۆری هەخامەنشی- ئێرانی هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی دەسەڵاتی چەن قەرنی یۆنانییەکان لەناوچەکەدا، لەدەشتی هەولێر قەوما.

دوایی تر، کەسەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی ساسانی دامەزرا، پایتەختەکەی خۆی لەتەیسفونی نزیك شاری بەغداد بینا کرد. ئەوێی کردە بنکەی هەمو لەشکرکێشییەکانی بەهەرچوار لای خۆیدا، بۆ سەر ئەرمەنستان، یۆنان، رۆمان، سەروی ئەفریقا. لەشکرکێشییەکانی بەناو ئەرزی کوردا رائەبورد. ساسانییەکان بە پێڕەوی لەنەریتی دێرینەی حوکمڕانی هەخامەنشییەکان، لەهەر لایەکی سنورەکانیدا، جۆرێك لەسەربەخۆیی بۆ گەلە خۆجێییەکانی ئەو ناوچانە سەلماند بو. گەورەکانیان نازناوی شایان ئەدرایە، هەریەکێ لەو شاهانەیش لەمەڵبەندەکەی خۆیدا بەهێزەکانی گەلەکەی خۆی، ئەبو سنورەکانی ئیمپراتۆریی لەهێرشی بێگانە بپارێزێ. ئیمپراتۆر خۆیشی: شاهانشا، شاهی شاهەکان بو[1]. ئەم جۆرە رێکخستنە، ئەگەرچی چاکەی زۆری هەبو، بەڵام تۆوی لاوازکردنی دەوڵەتەکەشی تێدا بو، بگرە یەکێ بو لەهۆکانی روخانیو بەرگە نەگرتنی لەبەرامبەر هێرشی بە پڕتاوی عەرەبدا.

سەرهەڵدانی دەعوەتی دینی ئیسلامی لەنیوە جەزیرەی عەرەبییەوەو، هەوڵدانی بۆ پەرەپێدانو بڵاوکردنەوەی لەدەرەوەی سەرزەمینی خۆیان، ئەبو بەهۆی پێکادان لەگەڵ دو هێزە گەورەکەی ئەو سەردەمە" یەکێکیان، ئیمپراتۆریی ساسانیو، ئەوی تریان ئیمپراتۆریی بێزەنتی. لەپاش تێکهەڵچونی سەختی هەردو سوپای گەورەی عەرەبی- ئێرانی لەقادسیە(635ز/15ك)لەسەر روباری فورات، هەمو شەرە سەختەکانی تری ئەم دو هێزە لەجەلەولا(636ز/16ك)، حەلەوان (640ز/20ك)، و دوایین تێکهەڵچونی بڕیاردەریش لەنەهاوەند(642ز/22ك) کەناوی فتح الفتوحی لێ نراو، ئیتر بەیەکجاری کۆتایی بەدەسەڵاتی دەوڵەتی ساسانی ئێران هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی ئیمپراتۆریی فراوانی عەرەبی- ئیسلامی لەسەرانسەری ناوچەکانی خواروی رۆژئاوای ئاسیادا، هەمووی لەسەر ئەرزی کوردستان قەومان. ئێران ئیتر ناوەندێکی سیاسیو جەنگیی خورتو یەکگرتوی تێدا نەما لەهێرشی هێزەکانی بێگانە بیپارێزێ، لەئەنجامی ئەو شەڕو روداوانەشدا چەندین ئێلی گەورەی کورد لەژێر گوشاری هێرشی عەرەبدا پەرەوازەی شوێنە دورەکانی ناوەوەی ئێران بون.

پایتەختی دەوڵەتی تازە- دامەزراوی عەرەبی ئیسلام لەمەککە بو، مەککەش بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە لەناوەڕاستی بیابانی جزیرەی

عەرەبیدا نەیئەتوانی ببێتە ناوەندی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیی هەمو ئەو سەرزەمینە فراوانەی، هێزەکانی عەرەب لەماوەیەکی کورتدا بەشەڕ هێنا بویانە ژێر باری فەرمانبەرییەوە. هەر لەسەرەتاوە بۆ سەرکردایەتی درێژەپێدانی لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بۆ سەر کوردستان و ئێران و ئەرمەنستان و، چەسپاندنی دەسەڵاتی ئیسلام لەخواروی میزوپۆتامیا((ئەرزی دوچۆمان: ارچ الرافدین))دا، چەن شارێکیان دامەزران وەکو" بەسرە(638ز)،کوفە(639ز)، واسیت(702ز). ئەم شارە نوێیانە بونە شوێنی جێگیربونی هەندێ لەقەبیلە عەرەبە هاتوەکان و، بارەگای سازدان و رێکخستن و سەرکردایەتی هێزەکانی عەرەبی ئیسلام بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوی دەوڵەتی نوێ و، چەسپاندنی تەواوی دەسەڵاتی دینی، سیاسی، جەنگیی خۆیان لەوڵاتە فەتح کراوەکاندا. کوردستان لەلای خوارویەوە لەوساوە ئیتر کەوتە ژێر گوشاری بەردەوامی عەرەبەوە، قەبیلەکانی عەرەب پاڵیان بەئێلەکانی کوردەوە ئەنا بەرەو ژور بۆ ناو شوێنە سەختە شاخاوییەکان هەڵ بکشێن. خۆیان لەشوێنەکانی ئەواندا جێگیر ئەبون.

پایتەختی ئیسلام ماوەیەکی درێژ لەمەککە نەمایەوە. لەپاش شەڕێکی ناوخۆ، ئەمەوییەکان کۆتاییان بەدەسەڵاتی خەلیفەکانی سەدری ئیسلام هێنا(612-661ز/؟-40ك). زنجیرەی ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەرەبی ئەمەوییان لەشام دامەزراند(661-750ز/ 40-132ك). دەسەڵاتی ئەوانیش زۆری نەخایاند لەلایەن بنەماڵەی عەبباسییەوە بەهاوکاری گەلانی نەعەرەبی ئێرانی، لەشەڕێکی سەختدا لەسەر ئاوی زێی بادینان(750ز / 132ك)لەخواروی موسڵدا لەناوبران، ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەبباسی دامەزرا(750-1258ز). پایتەختی دەوڵەتەکەی لەشامەوە گوێزرایەوە بەغداد، بۆ نزیك کەلاوەکانی تەیسفونی پایتەختی ساسانی(762ز)، کەباوو باپیرانی خۆیان سەدەیەك لەوەوبەر روخاند بویان. هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد، واتە راستەوخۆ بۆ لای خواروی شوێنی دێرینەی ژیانی کورد، بەکردەوە کوردی خستە ژێر تینی گوشاری روبەڕو و بەردەوامی عەرەب و تەعریبەوە، چونکە هیچ نەتەوەو دەوڵەتێکی تریان لەبەینا نەبو. هەم خۆی و هەم نیشتمانەکەی بونە لەمپەرێکی مرۆیی و ئەرزیی لەنێوان قەبیلەکانی عەرەب لەلایەك، وە گەلانی فارس و ئەرمەنی و بێزەنتی لەلایەکی ترەوە. لافاوی بەخوڕی تەعریب، کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاوای روبارەکانی فورات و دیجلە، هەمو سەرزەمینی

شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری چیاکانی زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەی توانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا.

2/1هوروژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

زاناکان مرۆڤایەتی دابەش دەکەن بەسەر چەند رەسەنی سەرەکیدا، هەر رەسەنەش بەسەر چەن رەگەزو لقوپۆپی گەورەو پچوك دا. یەکێ لەم رەسەنانە بە((ئۆرالو ئالتایی)) ناوئەبرێ، چونکە لەناوچەکانی ئورالەوە تا مەڵبەندەکانی ئالتایان گرتۆتەوە، تورکو مەغۆل ئەبێ دو رەگەزی گەورەی ئەم رەسەنە بن، کە لەناوچەکانی ئاسیای ژورودا ئەژیان.
سەبارەت بەهاتنی تورك بۆ مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست چەندین تیۆریی جیاواز هەیە، بەڵام هەمویان لەوەدا یەك ئەگرنەوە، کەی هاتونەتە ناوچەکەوە. زانای ئێرانی، سعیدی نفیسی، لەیەکێ لەتوێژینەوەکانی خۆیدا نوسیویەتی:
((... لەدەوروبەری سەرەتای قەرنی 5 هەمی زاینیدا ئێران لەدولاوە لەگەڵ دو رەگەزی بێگانە روبەرو بوەوە. ئەوانەیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژهەڵاتی ئێرانەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان پێیان وتون: هفتالو، عەرەبیش پێیان وتون: هیتلو هیاتلەو لەباری سەرنجی مێژونوسانی ئەمرۆوە بێگومان لەرەگەزی تورك بون. ئەوانەشیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژئاواوە لە پشتی کێوەکانی قافقاسەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان هەمیشە بەوانەیان وتوە: خەزەر، ئەوانەش بە پێی لێکۆڵینەوەکانی ئەم سەردەمە بێگومان لەتورکەکانی ئەمرۆ بون.
((لەو زەمانەدا تورك لە3 لای دەریای خەزەردا" لەلاکانی رۆژهەڵاتو ژورو و رۆژئاوایدا ژیاونو، بەسەر چەندین ئێلو هۆزدا دابەش ئەبون. ئەوی لەمێژو و ئەدەبیاتی ئێمەدا(مەبەستی هی ئێرانە)لەهەمویان زیاتر ناوی براوە بریتی بون لە:
تورکی یەغما، خەلخ یا خرلخ، غوز، خەرخیز((قەرقیز)) باشقورد، قەزاق، قەراقالباق، سەلجوق، تورکمان، کلموك، فارغلی، تەغزغوز، برتاس، قرلغ لەژوروی رۆژهەڵاتی ئێرانو" قەرا پاپاخ، کیماك، بجناك، سالور، بایەندور، ئەفشار، بیکدلی، برسخان، بەیات، خەزەر لەژوروی رۆژئاوای ئێران. هەروەها 3 ئێلی گەورەی تریش هەبون بەناوی بولغار،

قەپچاق و تاتار کە لەسەردەمێکا لەگشت کەنارەکانی دەریای خەزەردا نیشتەجێ بون، بەڵام هەندێ ئێلی تر لەرۆژهەڵاتەوە بەشێنەیی تەنگیان پێ هەڵچنین و، تەنیا لای رۆژئاوای دەریاکەیان بۆ هێشتنەوە.

((مەغۆل لەکۆتایی قەرنی 6 هەمی کۆچی و قەرنی 13 هەمی زایینیدا، واتە نزیکەی نۆ سەد ساڵ لەدوای تورك، لەمێژودا دەرکەوتن، بەڵام لەبەرئەوەی خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ تورك هەبو، لەو زەمانەوە بەزۆری وایان زانیوە تورك و مەغۆل لەیەك رەگەزن[2].

نفیسی لەدێژەپێدانی لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا سەبارەت بەهاتنی ئێلەکانی تورك بۆ ئێران، نوسیویەتی:

((لەقەرنی 4 هەمی کۆچیدا یەکێ لەئێلە گەورەکانی تورك کە لەلێوارەکانی جەیحوندا ئەژیا، بەشێنەیی بەرەو خوار بوەوە، سەرەتا خوارەزم و دوایی تر مەڵبەندی گورگانیشی گرت، کەم کەم دانیشتوانی خۆجێیی کونی ئەوێی دەرکرد. ئەم ئێلە گەورەیە ئەبو بەدو هۆزی پچوك ترەوە((غوز))و((تەغزغوز)). ئەوانەیان کەهاتنە ئێرانەوە ناویان تورکمان بو، لەناو ئەوانیشدا تیرەیەکیان لەنەوەکانی سەلجوق، بەناوی سەلجوقییانەوە لەئێران و سەرزەمینێکی فراوانی وڵاتانی ئیسلامیدا پادشاییان دامەزراند.

((تورکمانەکان هەر لەو دەمەوە کەهاتنە ئەو ناوچانە لەوێ مانەوە، ئەوەتا بەشێکیان لەجمهوریيەتی تورکمانستانی سۆڤێتی دان و بەشەکەی تریشیان تورکمانەکانی مەڵبەندی گورگانن.

((لەو زەمانەوە کەتورك لەرۆژهەڵات و رۆژئاوای دەریای خەزەرەوە سەریان هەڵدا، ئێلەکانی تورك بون بەدو لقی سەرەکی" ((تورکی رۆژهەڵاتی))و((تورکی رۆژئاوایی)) زمانەکانی تورکی ئەم سەردەمەش بەتورکی رۆژهەڵاتی و تورکی رۆژئاوایی دابەش ئەبن.

((تورکانی رۆژهەڵاتی، وەکو پێشتر وترا، چەندین سەدە بو لەسەروی کێوەکانی قافقاسدا ئەژیان و، زنجیرە چیا بەرزو سەختەکانی ئەو سەرزەمینە، رێی لێ گرتبون پەلاماری ئێران بدەن، تەنانەت پادشایانی ساسانی بەم کۆسپە گەورەو سروشتییەیش دانەکەوت بون، دیوارێکی زۆر ئەستوری وەکو دیواری چینیان لەبەرامبەر ئەوانەدا دروست کرد بو، هەروەکو دیوارێکیشیان لەبەرامبەر تورکانی رۆژهەڵاتیدا بینا کردبو.

((ناسراو ترینی ئێلەکانی تورکی رۆژئاوایی، ئێلەکانی خەزەر، بولغار، قەبچاق بون، هەندێ لەهۆزەکانی ئەمانە کەدوایی تر هاتنە ئێران، بەیاتو ئەفشارو بایەندور و سالور بون بەگوێرەی هەندێ بەڵگە ئەبێ ئێلی قاجاریش هەر لەڕیزی ئەمانەدا بژمێردرێ))[3].

تاسەردەمی عەبباسییەکان، هەواڵو دەنگوباسی تورك یاهیچ گەلێکی تر کەبەڕەچەڵەك بچێتەوە سەر رەگەزی ئۆرال- ئالتایی، وەکو گەلێکی دانیشتوی ناوچەکە، یاهێزێکی کاریگەر لەرووداوەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتی ناوچەکانی ژیانی کوردا، نیە.

نوسەرێکی ئێرانی تر لەزمانی زولالیان، مێژونوسی سۆڤیێتییەوە ئەنوسی:

((ئێلە رەوەندەکانی تورك کەناویان غوز یا ئوغوز بو، لەرۆژگاری کۆنەوە لەلێوارەکانی سەیحونو بەینی ئەوێو گۆمی ئارالو دەریای خەزەردا ئەژیان. لەنیوەی دوەمی سەدەی 10 هەمی زاینیدا، غوزەکان لەگەڵ ئێلە کۆچەرەکانی تری ئاسیای ناوەڕاستدا یەکیان گرتو، دەوڵەتێکیان دامەزراند. لەم یەکگرتنەدا غوزانی سەلجوقی لەهەمویان گرنگ تر بون، ناوی سەلجوق یان لەهۆزی((کینین ئوغوز))ەوە لەخۆیان نا. لەنیوەی دوەمی سەدەی 10 هەمی زاینیدا، غوز ئیسلام بون. لەبەرئەوەی غوزەکان لەوەڕگای تەواویان نەبو، بۆیە کەوتنە دەسدرێژی بۆ سەرزەمینی دراوسێکانیان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی لەوەڕگایان هەبو))[4]

پاش لەناوچونی سامانییەکان، تورکانی غوز بون بەهێزی دەسەڵاتداری ناوچەکەو، شەپۆل لەدوای شەپۆل رویان کردە مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی خۆراسان، ئازەربایجان، ئەرمەنستان، کوردستان، خاکی عەرەبو ئاسیای پچوك.

عەبباسییەکان، خۆیان بەیارمەتی گەلانی نەعەرەب، ئەمەوییەکانیان شکانو، خەلافەتی عەبباسییان دامەزراند. بۆ پارێزگاری پایتەختو دەسەڵاتی خۆیانو سەرزەمینی فراوانی قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەشیان ئەبو پشت بەهێزی بەکرێگیراوی گەلانی نەعەرەب ببەستن. خەلیفەکانی عەبباسی هەر لەسەرەتای دامەزرانی دەوڵەتەکەیانەوە، لەشکرەکانی خۆیان بەزۆری لەخەڵکی گەیلانو دەیلەم پێك ئەهێنا، لەقۆناغێکی ژیانی خەلافەتی عەبباسیدا دەسەڵاتی دەیلەمییەکان گەیشتبوە رادەیەك، خەلیفە دەسەڵاتی دنیایی- سیاسیو جەنگیی لەدەس دابوو، بەتەنیا پایەی دینی مابو. سەرکردەکانی سوپا، کە نە لەبنەماڵەی عەبباسیو نە لەڕەسەنی عەرەب

بون، نازناوی شاهنشاه وئەمیر الامراو یان بەخۆیان ئەدا. دەیلەمییەکان بوو بونە مەترسییەکی راستەقینە بۆ سەر دەزگای خەلافەت. لەوانە بو ئەوان لەجێگەی خەلیفەکانی عەبباسی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان دابمەزرێنن، نەخوازە گەلەکانی دەیلەم و گەیلان و مازندەرانیان لە پشت بو، کەسەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی هێزی مرۆیی سوپاکانیان بون. خەلیفەکانی عەبباسی نەیان ئەتوانی ئەو بۆشاییە سوپاییە هەروەکو سەردەمی سەدری ئیسلام و بەنی ئومەییە، بەجەنگاوەرانی خاوەن باوەڕو ئازای قەبیلەکانی عەرەب پڕ بکەنەوە، ئەبو پەنا هەر بۆ جەنگاوەرانی بەکرێگیراوی نەعەرەب ببەن.

8 هەمین خەلیفەی عەبباسی موعتەسەم بیللا(218-227ک)ی کوڕی هارون ئەلڕەشید کەدایکی کەنیزەکێکی تورك بو، 8 هەزارو، بەگوتەیەکی تر، 18 هەزار تورکی کڕی. سوپایەکی پۆشتەو پڕچەکی، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دەسەڵاتی خۆی لەبەرامبەر هێزەکانی دەیلەم و نەیارەکانی تریدا لێ پێك هێنان. هەر لەبەر ئەوان پایتەختی خۆی لەبەغدادەوە گوێزایەوە شارێکی نوێ بەناوی سامەڕا[5]. بەمەش ڕێ بەفراوانی لەبەردەمی هوروژمی ئێلەکانی تورکدا کرایەوە بۆ ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. تورك لەوساوە ئیتر بون بەیەکێ لەهێزە گرنگە بڕیاردەرەکانی ناوچەکە.

نفیسی لەلێکۆڵینەوەکەیدا ئەنوسێ:

((... لەو دیو کێوەکانی قافقاسەوە، لەسنورەکانی سەروی خۆراوای ئێراندا، ئێلی جیاجیا لەڕەگەزی تورك، دانیشت بون. لەساڵی 619ی کۆچیدا مەغۆلەکان لەهەمان رێگەی قافقاسەوە هێرشیان کردە سەر روسیای ئەمڕۆو خاکی سلاڤەکان و تا ساڵی 702ز هەمو روسیایان لەژێر دەسدا بو. دوایی تریش تا 866ز هێشتا بەشێکی ئەم وڵاتەیان هەر لەژێر دەس دابو. لەسەرەتای قەرنی 8 هەمی کۆچییەوە کەسلاڤەکان کەم کەم کەوتنە دەرکردنی مەغۆلەکان بەهەر چوارلای خۆیاندا، واتە بەلای سەرو و رۆژهەڵات و خوارو و رۆژئاوا، بەڵام زۆرتر لای خواروی قەڵەمڕەوەکەی خۆیان فراوان ئەکردو ئەو شوێنانەی دراوسێیان بون و بەدەس گەلانی ترەوە بو لەدەستیان دەرئەهێنان و ئەوانیان بۆ ئەولاتر دەرئەکرد. لەو گەلانەی کەسلاڤەکان لەشوێنەکانی خۆیان دەریان کردن و ئەرزەکەیان داگیر کردن هەمان تورکی رۆژئاوایی بون. کەدو رێ زیاتریان لەبەردەما نەبو، یا ئەبو لەچیاکانی قافقاس بپەڕنەوە بەرەو خوار بڕۆن، واتە پەنا ببەن بۆ سەروی

رۆژئـاوای ئێرانی ئەو سەردەمە، یـان ئـەبو لـەلێوارەکانی دەریـای رەشدا بـڵاو ببنەوە. وەهاشیان کرد. بەو هۆیەوەیە لەو زەمانەوە تورك لەتورکیای ئەمرۆو لەنیوە جزیرەی بالکان و لەنیوە جزیرەی کریمـەو لەسـەرو و خـوارووی روبـاری ئاراسدا دەرکەوتن.

((ئـەو بنەماڵانـەی تـورك لـەم مەڵبەندانـەدا پادشـاییان دامەزرانـد، هەموویان لەدوای ئەو رۆژەوە پەیدا بون:

((بنەماڵـەی کرمیـان لەکوتاهیـە لـە699دا، بنەماڵـەی حەمیـد ئۆغلـو لەئەناتۆلی لە700دا، بنەماڵەی تکەئوغلو ئەنتالیە دوای 700، بنەماڵـەی منتشـا ئۆغـوللری لەناوچـەیەکی تـری ئەناتۆلیـدا دوای 700، بنەماڵـەی ژوالقـدر ئوغـوللری لەئەلبوسـتان و مەرعـەش لـە740دا، بنەماڵـەی ئـالی عوسمان لە699دا، بنەماڵەی گرای لەکریمە لـە823دا، خانـەکانی غـازان لـە849دا، خانـەکانی قـاسموف لـە856دا، جەلایـەرییان لـەئێران و عـیراق لە736دا، چوپانیان لەئازەربایجان لە718دا، تغا تیموریـان لەمازنـدەران لە737دا، قەراقوینلو لەئازەربایجان لە780دا، ئاق قوینلو لەئازەربایجان لە780دا.)) [6].

مێژونوسی کورد ئەمین زەکی، لـەژێر سـەرناوی ((کـورد لـەدەوری فتوحـاتی تورکدا))نوسیویەتی:((ئۆغوزەکان کە پێشرەوی سـەلجوقییەکان بـون کـە لـە رەی هەڵسان و رویان کردە وڵاتـانی غەرب(420ی هیجری و 1029ی میلادی)، یەکێ لەقوماندانەکانی غەزنەوی کەناوی ((تـاش فراش))بو لەگەڵ 3 هـەزار سـوارێك کەبەشێکی کـورد بـوون رێگـەی پـێ گـرتن و شـەریان بـو. تەصـادوف گەورەی کوردەکـان کەوتـە دەس ئوغـوز بـەزۆر کاغـەزێکیان بـۆ کوردەکـان پـێ نوسی تـا دەست لەشەر هەڵگرن. بەم تەرحە غەلەبەیان سەندو پێش کەوتن.

((لەساڵی 429دا ئوغوزەکان گەیشتنە دەوری مـەراغـا، شـاری مـەراغـایان وێران و تـاڵان کردو زۆریان لەخەڵکەکەی کوشت و لەدوایـیدا هـەڵیان کوتایـە سـەر عەشـیرەتی((هازبەنی))و کوشـتارێکی زۆریـان لێ کـردن، لەدوایـیدا عێلەکانی کوردی ئەو ناوە لەگـەڵ حـاکمی ئازەربایجـاندا ئیتیفاقیـان کـردو موقـابەلەیـەکی بەشـیددەتیان نوانـدو بەهـەر حاڵێـك بـو ئوغوزەکانیـان گەڕاندەوە.

((تـاقمێکی تریان تـا ئەرمینیە چو بون لەوێدا قـەتڵ و تـاڵانێکی زۆریـان کردو گەڕانەوە دواوەو هـاتنە دەوری ورمێ و سەرخێڵاتی عێلـی ئـەبو ئـەلهیجای

هازبەنی، ئەم کوردانە بەتەبیعەت شەڕێکی قورسیان لەگەڵ کردن بەڵام زۆریی ئۆغوزەکان لەنەتیجەدا شپرزەی کردن و بڵاوبونەوە.

((لەساڵی 420ی هیجریدا حکومەتی روادیی کوردی لەتەورێزدا تەشەکولی کرد موئەسیسی ئەم حکومەتە((واهـ سودانی کوری مامەلان))ە تا ساڵی 426 دەوامی کرد. حکومەتی((دیسم))پێشرەوی ئەم حکومەتەیە.

((لەساڵی 421ی هیجریدا، حکومەتی شوانکارەی کورد لەوڵاتی فارس دامەزراو بەهەر نەوعێ بو تا756 دەوامی کرد.

((لە432ی هیجریدا، موزەفەری واهـ سوزانی کوری مامەلان، لەدوای ئەمە کەهەمو روئەسای ئۆغوزی بەفێڵ گرد کردەوە هەمویانی قۆڵ بەست کردو هجومی کردە سەر لەشکرەکەیان و زۆری لێ کوشتن. بەڵام قۆڵی ورمێ یان لەمە رزگاری بو، روی کردە وڵاتی حەکاری کە لەتەوابیعی موسڵ بو، تاڵانێکی زۆریان کردو لەوەقتێکا کەلەبەینی چیاکاندا گیرۆدە مابون، کوردی ئەو ناوە لەهەمو لایەکەوە دەوریان دان و 1500 کەسێکیان لێ کوشتن و دیلێکی زۆریشیان لێ گرتن و تاڵانێکی باشیان دەس کەوت. لەناو دیلەکانا حەوت ئەمیری ئۆغوزیش هەبو.

((لەنزیك بونەوەی ئوردوی تۆغرۆل بەگدا ئوغوزەکان لەترسا بەتالوکە پێش کەوتن. قۆڵێکی کە لەژێر قوماندەی مەنسور ناو ئەمیرێکدا بو بەسەر زۆزاندا روی کردە جزیرەی ئیبن عومەر، هێشتا لەشەرقی ئەم وڵاتە بون کەقۆڵێکی تریان لەقوماندەی بوقا((بوغا))دا روی کرد بوە دیاربەکرو، دەستی کردبوو بەتاڵانی ناوچەی کاردو((کاردی))ی بازابدا و حسینیە و پیشخابور((فیشخابور)).

((حاکمی جزیرە سلێمانی کوری ناسر ئەلدەولەی مەروانی، کەلێکی دایەوە زانیی کەئەم ئوغوزانە لە پێش بەهارا لەوڵاتی جزیرە ناتوانن تێ پەڕن لەبەرئەوە فکری لێ کردەوە، بەفێڵێك مەنسوری قوماندانی ئوغوزەکانی گرت و بەیارمەتی کوردەکانی باشناوی((فێنك))هەڵی کوتایە سەریان، تادەوری نسیبین بردنیو زۆری لێ کوشتن، بەڵام ئەم حەرەکەتەش دیسان نەبو بەمانیعی زەرەریان و نیهایەت خۆیان گەیاندە دیاربەکرو هەمو لایەکیان وێران و تاڵان کرد. حاکمی مەروانیی دیاربەکر ماڵێکی زۆری بەئوغوزەکان دا، لەدیاربەکر دوری خستنەوە. لەدوایىدا رویان کردە تەرەفی موصل و نەفسی شارەکەیان دوجار زەوت کردو قەتل و تاڵانیکی بێ غایەتیان کرد. قەرەواشی ئەمیری

موسڵ بۆ مودافەعەی موسڵ تەڵەبی موعاوەنەتی لەئومەرای عەرەب و کورد کرد.

((لەساڵی 463ی هیجریدا(1071م)کەئیمپراتۆری رۆم، رومانوس((ئارمانوس))ی چوارهەم لەدەشتی مەلازگرد مەغلوب و ئەسیر بو، هەمو ئەرمینیە و کوردستان بەرە بەرە کەوتە دەس حکومەتی سەلجوقیی ئەلپ ئەرسەلان، ئەو حکومەتان و ئامارەتانی کوردە کەهەبو یەك لەدوای یەك لەناو چو، وڵاتەکانیان کەوتە دەس سەلجوقییەکان.

((لە493ی هیجریدا، ئاخر حوکمداری مەروانی کە لەئەخلات دا مابووەوە، بەسەبەبی سوئی ئیدارەی خۆی و بوغزی ئەهالی ئەویش مەحو بووەوە، وڵاتەکەی کەوتە دەس سوکمان قوتبی غوڵامی ئەتابیکی تەورێز.

((خولاسە لەئیستیلای تورکدا وڵاتانی کورد کە لەسەرەڕێگەدا بون زۆر زۆر زەرەریان دی. ئەو نیفاق و تەفرەقەی کە لەبەینیانا بو نەی هێشت کە بەکۆمەڵی و برایەتی بەرامبەر ئەو لافاوە بەقووەتە بوەستن، کەلەبەر ئەمە موقابەلەی مونفەریدەیان بێ فائیدە بو، بەسەرو ماڵ زۆر زەرەریان دی و هیچ قەومێکی تر بەقەد کورد لەژێر دەست و پێدا نەچو، زاتەن لەئیبتیدای تاریخەوە تا ئیمڕۆ ئەگەر بەدیققەت تێ بفکرین ئەبینین کە پەشۆکی و ماڵ وێرانی ئەم قەومە، هەمو نەتیجەی نیفاق و تەفرەقەیان بوەو تا ئەم حاڵەیان دەوام بکا دائیمەن لەژێر دەستوپێدا ئەچن))

بەمجۆرە تورك، یاخود وردتر، ئێل و گەل و نەتەوەی جیاجیا کە بەناوی تورك، غوز، تورکمان، مەغۆل، ئازەری.. هتد گەیشتنە کوردستان، لەهەندێ شوێنیدا بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون. چەندین دەوڵەتیان دامەزران. شەپۆلە گەورەکانی تورك بەکوردستاندا تێ پەڕی. هەندێ لەبنەماڵە گەورەکانی سەلجوقی، ئەتابیکی، جەلایەری، قەرەقوینلو، ئاق قوینلو.. ناوەندی دەسەڵاتی خۆیان لەناوجەرگەی کوردستاندا، دامەزران. هەروەها هێرشی مەغۆلەکانیش، بەتایبەتی لەشکرکێشیی گەورەی هۆلاکۆ بۆ سەر بەغدادو، دوایتر دامەزراندنی پایتەختی خۆی لەمەراغەی نزیك کوردستان و، هێرشەکانی تەیموری لەنگ، هەر بەناو کوردستان دا تێ پەڕین.

هەڵکەوتی نالەباری جوگرافی کوردستان لەجێگیر بون و تەنینەوەی تورکدا دەورێکی کاریگەری هەبو. تەنانەت تێکهەڵچونی گەورەی تورکانی سەلجوقی لەگەڵ بێزەنتییەکان کە کۆتایی هێنا بەدەسەڵاتی یۆنانییەکان لەئاسیای پچوكداو، بو بەسەرەتای جێگیر بونی یەکجاری و پەلهاوێشتنی

تورك لەسەرانسەری ناوچەکەداو، دوایی تر دامەزرانی دەوڵـەتی عوسمـانی، ئەویش لەمەلازگرد(1071ز)، هەر لەسەر ئەرزی کوردستان رویدا.

کورد ئەگەر لەدوای فەتحی ئیسلامییەوە تا ئـەو کاتـە لـەلای خوارووییـەوە لـەژێر گوشـاری پەرەسـەندنی عەرەبـدا بـو، ئـیتر لـەلای ژوروی و لـەلای رۆژهەڵاتیشیەوە کەوتـە ژێـر گوشـارێکی بـەهێز تـرەوە، کەئـەویش گوشـاری جێگیر بونی لافاوی یەك لەسەر یەکی گـەلانی تـازە هـاتوی تـورك- رەگـەزو، دوایی‌تر لێشاوی کاولکەری مەغۆل بو.

3/1 دامەزرانی دەوڵەتی ئێران

شـێخ سـفی ئەلـدین ئیسـحاق(650-735ك)لەئەردەبیلـەوە کەوتـە بڵاوکردنەوەی تەریقەتێکی سۆفی، کە مریدەکانی بەناوی سەفەوییەوە ناسـرا بون. تەریقەتی سەفەوی لەناو ئێلە تورکمـان و ئازەرییـەکانی ئازەربا یجـان و ئەنەدۆڵ دا پەرەی سەند. کورو نەوەکانی لەدوای خـۆی تـا ئـەهات دەسـەڵاتی دینی و دنیاییان بەهێزتر ئەبو. مریدەکانی سەفەوی بۆ جیاکردنەوەی خۆیـان لەخەڵك لەزەمانی سوڵتان حەیدەرەوە هـەر یەکـەیان کڵاوێکـی سـوری لەسـەر ئەنا. خۆیـان پێیـان ئـەگوت تـاجی حەیـدەری، بـەڵام خـەڵك پێیـان ئـەوتن قزلباش. ئوزون حەسەن(873-882ك)، پادشـای ئـاق قوینلـو لەگـەڵ ئـەم بنەماڵەیە خزمایـەتی دامەزرانـد، خەدیجـەی خوشکی خـۆی دابـو بەسـوڵتان جنیدی نەوەی شێخ سفی الدین. دوایی تریش مارتـای کچـی خۆیـدا بەسـوڵتان حەیدری کوری شێخ جنید.

لەدوای مردنی ئۆزون حەسـەن نێـوانی ئـەم دو بنەماڵەیـە تێـك چـو. شـێخ جنیـد لــەململانێی بەدەســتهێنانی دەســەڵاتدا کــوژرا. حەیــدەری کــوری لەشـێخایەتی‌دا جێگـەی گرتــەوە. سـوڵتان حەیـدەریش هــەر لــەململانێی بەدەسـتهێنانی دەسـەڵاتدا لەشـەردا لەگـەڵ فـەرمانرەوایانی شـیروان و ئـاق قوینلودا کوژرا(893ك)حەیدەر لەدوای کوژرانی چەند کورێکی لە پاش بـەجێ مـابو، لەوانـە عـەلی، ئیسـماعیل، ئیـبراهیم.. سـوڵتان یەعقـوبی ئـاق قوینلـو لەدەسەڵاتیان ئەترسا. هەمویانی لەقەڵای ئیستەخر لەشیراز زینـدانی کـرد، بــەڵام مریــدەکانی ســەفەوی عــەلی یــان لەجێگــەی بــاوکی بە((مرشد))و((سوڵتان))ی خۆیان دانا بو.

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیانـدا لـەململانێ‌دا بـون، ئـەم ململانێیـە لەدوای مردنی سوڵتان یعقوب(896ك) زیاتر توندو تیژ بو. رۆستەم بەگ بـۆ بـەهێزکردنی دەسـەڵاتی خـۆی، هەوڵی‌دا کـەڵك لەمریـدەکانی سـەفەوی

وەربگرێ. بەو مەبەستە پورو پورزاکانی بەرێزەوە لەقەلاّی ئیستەخرەوە هێنایە تەورێز. سولّتان عەلیو مریدەکانی کرد بەگژ بای سونقوری ئامۆزایدا. لەم شەڕەدا بای سونقور کوژرا(898ك). بەمەش سولّتان عەلی لەجاران بەهێزتر بو. رۆستەم لێی کەوتە ترسەوە. ویستی بەفێلێك لەناوی ببات. سولّتان عەلی بەوەی زانی، خۆیو مردیدەکانی بەکۆمەلّ ریگەی هەلاّتنیان گرت. هێزەکانی رۆستەم بەگ دوایان کەوتن. لەم راونانەدا سولّتان عەلی کوژرا(900ك). سولّتان عەلی دیارە پێشبینی کوژرانی خۆی کردوە. چونکە وەکو ئەلێن لە پێش کوژرانیدا بەدەستی خۆی کلاّوی سولّتانی قزلباشی لەسەری خۆی هەلّگرتوە، کردویەتییە سەری ئیسماعیلی برای، کەئەوسا تەمەنی هێشتا 8 سالّ بو.

تەریقەتی سەفەوی بوبوە بزوتنەوەیەکی دینی-سیاسی ئەوەندە بەهێز، کوژرانی یەك لەدوای یەکی سەرۆکەکانی نەك هەلی نەوەشاند، بەلّکو زەمینەی خۆش کرد دەسەلاّتی سیاسی بگرێتە دەست. مریدەکانی سەفەوی لەدوای کوژرانی عەلی، ئیسماعیلی برایان بەمرشدی کاملو سولّتانی خۆیان دانا بو. ماوەیەك لەئەردەبیل شاردیانەوە. بەلاّم بۆ پاراستنی گیانی لەمەترسی ئەمیرەکانی ئاق قوینلو بەنهێنی بردیانە گەیلان. ماوەیەك لەرەشتو، چەن سالێك بەنهێنی لەلاهیجان ژیا. سالّی 905ك لەکاتێکا ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو بەربو بونە گیانی یەکتری، ئیسماعیل کەتازە ئەبو بە13سالّ، بە پێی رێوشوێنێك کەخەلیفەکانی تەریقەت بۆیان دانا بو، لەلاهیجانەوە کەوتە خۆ ئاشکرا کردنو بەرەو ئەردەبیل کەوتە رێ. بەدرێژایی رێگا مریدەکانی باوكو باپیرانی ئەهاتنە ریزی لەشکرەکەیەوە، تا ئەهات ژمارەیان زیادی ئەکرد.

لەزنجیرەیەك تێکهەلّچونی خوێناویدا، فەرمانرەوایانی شیروانو ئەمیرەکانی ئاق قوینلوی تێك شکاندو شاری تەورێزی گرت. لەجێگەی پادشاکانی ئاق قوینلو لەتەورێز لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت(907ك 1051). ئیسماعیل پایەکانی شاهێتی خۆی لەسەر 4 بناغە دامەزران:

1-سیادەت، ئیسماعیل بەگوێرەی شەجەرەیەك کەیەکێك لەباپیرەکانی سازی کردبو خۆی بە نەوەی ئیمامی عەلی دائەنا[8].

2-تەریقەت، ئیسماعیل خۆی بە((مرشدی کامل))ی تەریقەتی سەفەوی دائەناو، لەراستیشدا نەوەی شێخ سفی ئەلدینی ئەردەبیلی دامەزرێنەری ئەم تریقەتە بو.

3-تەشەییوع، ئیسماعیل لەیەکەم رۆژی راگەیاندنی شاهێتی خۆیەوە، شیعەی کرد بە مەزەبی رەسمی دەوڵەت، فەرمانی دا لەمزگەوتەکاندا بانگ بەشێوەی شیعە بدرێ، لەخوتبەی نوێژی هەینیدا ناوی دوانزە ئیمامەکان ببرێ، لەعنەتی 3 خەلیفەکانی راشدین بکرێ"

4-ئێرانی بون، ئیسماعیل هەوڵیدا سەرزەمینی دێرینی ئێران لەدەوڵەتێکی یەکگرتودا یەك بخاتو، فەرهەنگی ئێرانی زیندو بکاتەوە.

ئێران بەدەوڵەتی فارس ناسراوە، بەڵام شا ئیسماعیل خۆی فارس نەبوە، ئازەری بوە. تەنانەت شیعری بەزمانی تورکی- ئازەری هۆنیوەتەوەو(ختابی)) کردۆتە نازناوی شیعری خۆی. زمانی گفتوگۆی دەربارو، زمانی گفتوگۆو لەیەك گەیشتنی ناو خێزانەکەی خۆیشی ئازەری بوە. ئەوانەیش کەبونە هێزی دامەزرێنەری دەوڵەتەکەی، هێزی پاراستنو لەشکرکێشیەکانی، کاربەدەستی دەربارو، حوکمرانی ناوچەکان سەرانی 7 ئێلی تورکی ئازەری: شاملو، روملو، تکەلو، ئیستاجلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر بون، کەخاوەنی رێکخراوی خێڵەکیو، خاوەنی تەجروبەی زۆری شەروشۆر بون.

نوسەری ئێرانی، نەسروڵڵا فەلسەفی، لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((لەدوای گرتنی ئازەربایجان، شا ئیسماعیل سەرانسەری ئێرانی، لەولایەتەکانی عیراقی عەجەمو ئەسفەهانو فارسو کرمان، تا خوزستانو بەشێکی عیراقی عەرەبی، لەسوڵتانەکانی ئاق قوینلو گرت، بەشکاندنو کوشتنی شیبك خانی ئوزبەك خوراسانیشی گرتو، سەرانی قزلباش کەئەو هەمو وڵات گرتنو سەرکەوتنانە ئەنجامی گیانبازیو دلێریو فیداکاری ئەوان بو لەرێی ((مورشیدی کامیل))دا، لەهەر ولایەتێکا بە ئەلقاب وعەناوینی ئەمیرولئومەراو بیگلەربیگیو خانو سوڵتانو بیگ، بونە خاوەنی حکومەتی سەربەخۆو زەویوزارو ئەرزی فراوان.

((شا ئیسماعیل لەدوای فەتحی هەر ولایەتێ دەسکەوتو دیلو ئەرزەکانی ئەویی لەناو سەردارەکانی قزلباشدا دابەش ئەکرد. بەم شێوەیە لەسەرانسەری ئێراندا ئێلەکانی تورك نەژادو تورك زمان، بونە فەرمانرەوای ئێرانییانی رەسەنی پارسی زمانو، چینێکی مومتازی خاوەن دەسەڵات لەئێراندا پەیدا بو کە هەمو کارو پایە سوپاییو دەوڵەتییەکانیان بەدەس بو، بەو پەری ئیستیبداو قودرەتەوە حوکمرانییان ئەکرد. هەر لەسۆنگەی ئەووەوە لەسەردەمی سەفەویدا، ئەگەرچی بەشایان ئەگوت شاهنشاهی ئێران،

بەڵام بەدەوڵەتی ئێرانیان ئەگوت مەملەکەتی قزلباش. لەدەرباری ئێراندا بەتورکی قسە ئەکراو، شا ئیسماعیل خۆی بەتورکی شیعری دائەنا. قزلباشەکانی تورك خۆیان لەخەڵکی رەسەنی ئێرانی بەنەجیب ترو گەورەتر ئەژماردو، ئەوانیان بۆ سوکایەتی بەتات و تاجیك ناو ئەبرد))[9].

شا ئیسماعیل لە لەشکرکێشییەکانیدا ئەوپەڕی دڵڕەقیو دڕندایەتی بەرامبەر دوژمن و نەیارەکانی بەکار ئەهێنا.

لەشەڕی شیرواندا دوای کوشتنی فرخ یسار، ئیسك و پروسکی خەلیل ئەڵلای باوکی فرخی لەگۆڕ دەرهێناو سوتاندی، دوای گرتنی تەورێزیش بەهەمان شێوە ئێسقانی نەیارەکانی باوك و باپیری لەگۆڕ دەرهێنا، ئاگری تێ بەردا. لەبەغداش ئێسقانی ئەبو حەنیفەی لەگۆڕ دەرهێناو سەگێکی لەجێگەکەی ناشت. محەمەد کرهی لە پاش بەدیل گیرانی لەگەڵ 7 کەسی ترا خست بوە ناو قەفەزەوە، لەمەیدانێکی گشتی ئەسفەهاندا، بەزیندوێتی سوتاندنی. لەدوای گرتنی بەتلیس لاشەی شێخ ئەمیری بلباسیو کوژراوەکانی تریان لەگوك مەیدان ئاگر تێ بەردا.

بەفەرمانی شا ئیسماعیل خۆی، مریدەکانی گۆشتی مراد بەگی شاهلویان کردە کەباب و، گۆشتی شیبك خانی ئۆزبەکیان بەکاڵی خواردو، پێستی سەریان لەکا پڕ کردو بەدیاری بۆ سوڵتان بایەزیدی عوسمانیو، هەر پەلێکیان بۆ یەکێ لەحوکمرانی ناوچەکان ناردو، کاسەی سەریشیان لەزێڕ گرت، شا ئیسماعیل لەبەزمی بادە نۆشیدا خۆی شەرابی تیا ئەخواردەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی سوڵتان حسێن بایقرا لەنامەیەکدا کەبۆ شا ئیسماعیلی نوسی بو، وەکو پێویست بەرێزەوە ناوی نەبرد بو، شا ئیسماعیل هەڵی کوتایە سەریان و 7هەزار کەسی لێ کوشتن. لەسەر ئەوەی دایکی، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تری ئێرانی ئەڵێن باوەژنی، شوی بە یەکێ لەناحەزەکانی باوکی کرد بو، لەناوەراستی بازاری تەورێزدا بەشمشێر دونیمەی کرد[10].

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو رەفتاریان لەگەڵ کورد رەق بو. لەزۆر جێگە ئەمیرە خۆجێییەکانی کوردیان لێ خست بو، خۆیان و هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان حوکمرانییان ئەکرد. کاتێ کەئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا تێك چون و بەربونە گیانی یەکتریو، دەنگوباسی راپەرینی شا ئیسماعیل گەیشتە کوردستان. ئەمیرەکانی کوردیش لەمەڵبەندەکانی خۆیان هەر یەکەیان لەلای خۆیەوە کەوتە هەوڵ دانی دەرکردنی ئاق قوینلو. میر شەرەف کوری میر بەدر خانی جزیرو بۆتانو، مەلیك خلیلی ئەیوبی سیرت و حەسەنکێفو، شێخ

حەسەنی چەمشگەزەكو، میر سەیفەدین موکریانی لەدەسەڵاتی ئاق قوینلو پاك كردەوە[11].

میرەکانی کورد بەهیوا بون مەڵبەندو میرایەتی خۆیان بەخۆیان بسپێردرێنەوە، بەڵام شا ئیسماعیل ئەیویست دەسەڵاتێکی ناوەندی دابمەزرێنێ. ئەویش پێڕەوی هەمان سیاسەتی تورکمانەکانی ئاق قوینلوی ئەکرد، ئەمیرەکانی کوردی لا ئەبرد، ئەمیرەکانی قزلباشی لەکوردستان لەجێگەدا ئەنان.

شا ئیسماعیل لەهەمو لەشکرکێشییەکانیدا لەهەرچوار لای قەڵەمڕەوەکەیدا، لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا ئیمپراتۆرییەکی فراوانی دامەزران، سنورەکەی ئەگەیشتە سنوری کۆنی ئیمپراتۆریی ساسانی، بو بوە هەڕەشەیەکی راستەقینە لەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانی. یاوز سەلیم لەو هێرشە گەورەیەدا کەبەناو کوردستاندا بۆ سەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی سەفەوی کرد، بۆ یەکەمین جار لەدەشتی چاڵدێران شکستێکی سەختی بەشا ئیسماعیلدا(920ك/1514ز). بەڵام ئەم شەڕە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێرانی لەنا نەبرد. بەڵکو ئەم دەوڵەتە هەرما. چەن قەرن لەملمانێدا بو لەلایەکەوە لەگەڵ شۆڕش و هەڵگەڕانەوەی گەلە نائازەرییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیو، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ دەوڵەتو گەلە دراوسێکانی.

شا ئیسماعیل لەداخی تێکشکانی چاڵدێران خوی دایە بادەنوشیو گۆشەگیری، نەی توانی تۆڵەی تێکشکانی چاڵدێران بکاتەوە، هەروەها نەشیی توانی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بگاتە هیچ جۆرە پەیماننامەیەکی ئاشتی، بەداخی ئەم شەڕەوە لەتەمەنی گەنجیدا سەری نایەوە(930ك/1524ز). بەڵام دوژمنایەتییەکی قوڵی بەمیرات بۆ جێنشینەکانی لەدوای خۆی بەجێ هێشت.

2-سەفەویو گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەڵاتی کوردستان

تاسەردەمی سەفەوییەکان لەداوێنی چیاکانی قافقاس بەرەو خوار بۆ سەر روباری ئاراسو لەوێشەوە بەناو مەڵبەندەکانی ماکۆو، خوی بەرەو خوار تاسەر دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی کورد بو. روداوەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلامیو، خەلافەتی عەبباسیو، کۆچڕەوی تورکانی غوزو، هێرشەکانی مەغۆلو کێشەو بەرەی نێوان ئێلە تورکمانەکانی قەرەقۆینلوو ئاق قوینلو نەیتوانی بو بەجۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی

دیمۆگرافی ئەو شوێنانە بگۆرێ. ئەگەرچی هەندێ لە پاشماوەی ئێل و هۆزەکانی تورك. تورکمان، مەغۆل و ئازەری لەو ناوچەیەدا جێگیر بون، بەلام هەمیشە زۆرایەتی دانیشتوانی و دەسەلاتدارەکانی کورد بون، تەنانەت لەسەردەمی پەیدابونی سەفەوییەکاندا ئەمارەتە بەهێزەکانی چەمشگەزەك، دونبولی، مەحمودی، برادۆست، هەکاری، موکری.. لەناوچەکانی سەروو، رۆژئاواو، خواروی دەریاچەی ورمێدا هەبون[12].

شا ئیسماعیلی سەفەوی(907-930)دامەزرێنەری دەوڵەتی ئێران، لەسیاسەتی دینیدا تعصبیێکی بێ ئەندازەی بۆ مەزەبی شیعە هەبو دژی سوننەو[13]، لەسیاسەتی نەتەوەییدا تعصبیێکی زۆری بۆ ئەو 7 ئێلە ئازەرییەی قزلباش: شاملۆ، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر هەبو، کەبون بەهێزی سەرەکی دامەزراندنی دەوڵەتەکەی و لەشکرکێشییەکانی لەناوچەکەدا[14].

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل لەسەر 3 کوچکە دامەزرا بو:

1-نەهێشتنی دەسەلاتی سەرداره خوجێیەکانی کوردو، دانانی سەرانی قزلباش بەخۆیان و هۆزەکانیانەوە لەجێگەی ئەوان"

2-ناچارکردنی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەس هەڵگرتن لەمەزەبی سوننیو چونە سەر مەزەبی جەعفەری"

3-بەکارهێنانی ئەوپەری توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەڵك و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە بەرهەڵستیو ملنەدانێ.

شا ئیسماعیل لەو لەشکرکێشییەدا کە بەناو کوردستان دا لەئەرزنجانەوە بۆ دیاربەکرو لەوێوە بۆ موسڵ و بەغدادو لورستانی کرد، دەستی لەهیچ جۆرە زەبروزەنگێ نە پاراست. نورعەلی خلیفەی روملوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی ئەرزنجان، بەتایبەتی ئێلی چەمشگەزەك و، خان محەمەد خانی ئیستاجلوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی دیاربەکر دانا. ئەوانیش بەو پەری توندوتیژییەوە کەوتنە هەوڵدانی سەرپێ دانەواندنی میرو مەزنەکانی کوردو، جێگیر کردنی سەرانی قزلباش و هۆزەکانیان لەقەلاو شارەکانی کوردستاندا. لەزستانی 912دا شا ئیسماعیل بەلەشکرێکی زۆرەوە خۆی چو بۆ ناوچەی خوی. لەوێ بارگەی خست. لەکاتێکدا ئەمیرەکانی کوردستان بەکۆمەڵ بۆ دەربرینی گوێرایەڵی و دڵسۆزی چوبونە لای، بێ هیچ بەهانەیەك هەمویانی گرت و، هەر یەکەیانی دایە دەست یەکێك لەمەزنەکانی قزلباش و، هێزەکانی قزلباشی ناردە سەر کوردستان بۆ داگیرکردنی" چاپان سوڵتانی ئیستاجلو بۆ

سەر بتلیس و، دیو سوڵتانی روملو بۆ سەر هەکاری و ، یکان بەگی تکەلو بۆ سەر جزیرەی بۆتان و[15] ، عەبدی خان و سارو عەلی مهرداری شاملو بۆ سەر ئێلەکانی موکری و مەحمودی لەخۆرئاوای دەریاچەی ورمێ[16] .هێزەکانی قزلباش شەڕی سەختیان لەگەڵ ئێلەکانی کورد کردو بەکۆمەڵ لێیان کوشتن.

سیاسەتی دینی و نەتەوەیی شا ئیسماعیل لەناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان و عەرەبستاندا مەلاو گەورەکانی کوردو عەرەبی رەنجاند، تۆوی ناکۆکییەکی قوڵی مەزەبیی شیعی- سوننی و، ناکۆکییەکی قوڵی نەتەوەیی کورد-عەجەمی چاند. هەمو ئەوانە چەند جار نامەو نێردراویان ناردە لای سوڵتان بایەزیدی عوسمانی(886-918ک)و سوڵتان سلیم(918-926ک)بۆ هاندان و بانگکردنی دەوڵەتی رۆم بۆ پەلاماردانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی شیعەی ئێرانی و لەناو بردنی[17] ئیمپراتۆریی عوسمانی تا ئەو سەردەمە روی پەلهاوێشتنی فتوحاتی لەئەوروپا بو. دروست بونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەسنوری رۆژهەڵاتی داو، هەوڵدانی بۆ فراوان بونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی لەکوردستان و قافقازو ئەرمەنستان و عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد. بابیعالی بۆ لەناوبردنی ئەو مەترسییەی هەڕەشەی لەسنوری رۆژهەڵاتی ئەکرد. روی سەرنجی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەرگێڕا. کەوتە لەشکرکێشی و داگیرکردنی نیشتمانی کوردو ئەرمەن و عەرەب.

سوڵتان سلیم بەهێزێکی گەورەوە، کەبەشێکی کورد بو، بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجان کەناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی بو. خان محەمەد خانی ئیستاجلو لەدیاربەکرەوەو نورعەلی خلیفەی روملو لەئەرزنجانەوە، بۆ بەشدار بون لەبەرگیری هێرشی عوسمانی، کشانەوە ئازەربایجان. بەدەم رێگاوە هەمو ئەو ناوچانەیان وێران کردو ئاگر تێ بەردا. بۆ ئەوەی ئوردوی عوسمانی نەتوانێ خۆراکی خۆی و ئالیکی باربەرەکانی لێ دابین بکا[18] . لەشکری رۆم بەسەرکردایەتی سوڵتان سەلیم و لەشکری عەجەم بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیل لەدەشتی چاڵدێران لەسەروی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لێکیاندا(920ک). لەشکری عەجەم تێکشکا، تەنانەت شاری تەورێزی پایتەختی سەفەوی کەوتە دەس هێزەکانی عوسمانی[19] .

بەلام بەهۆی درێژە نەکێشانی هێرشی رۆمەوە ئەم سەرکەوتنە نەیتوانی کۆتایی بەدەوڵەتی سەفەوی بهێنێ، هەروەها نەبو بەهۆی هیچ جۆرە رێککەوتنێ، تەنانەت رێکەوتنی راگرتنی جەنگ، بەڵکو بو بەسەرەتای

دەسپێکردنی ململانێیەکی خوێناوی درێژخایان لەنێوانی ئەم دو هێزە زلەی ناوچەکەدا.

لەئەنجامی جەنگی چالدێراندا بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتە ژێردەستی سولتانی رۆم و ئەویش بە پێچەوانەی شای عەجەمەوە بەڕێوەبەرایەتی میرنشینە میراتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.

هەڵکەوتی جیۆپۆلەتیکی کوردستان لەنێوان هەردو دەوڵەت داو، بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دو هێزەو، درێژە کێشانی شەڕو تێکهەڵچون، کوردی لەچەند سەرەوە تێوەگلاند:

1-هەر دو دەوڵەت بەهەمو شێوەیەك هەوڵیان ئەدا دەس بەسەر کوردستاندا بگرن و بیخەنە سەر قەڵەمڕەوی خۆیان، بۆ ئەمەش لەشکریان ئەکردە سەرو، بەزۆرو بەخۆشی مەزنەکانی کوردیان ئەهێنایە بەر فەرمانی خۆیان و، ئەیان کردن بەگژ یەکتری داو، ئەندامانی یەك خێزانیان لەیەکتری هان ئەدا.

2-لەهەمو پێکدادانەکاندا بەشێکی گرنگی هێزەکانی هەردولا لەئێلەکانی کورد پێك ئەهێنرا، هێزی مرۆیی کورد توشی لەناوچون و راگوێزان و هێنان و بردن ئەبو.

3-کوردستان خۆی بو بەیەکێك لەمەیدانەکانی پێکدادانی هێزە چەکدارەکانی هەردولا، هەندێ لەشەڕە گەورەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوما. هەروەها کوردستان چونکە کەوت بوە نێوان هەردو دەوڵەتەوە، بو بەیەکێ لەڕێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردولا بۆ پەلاماردانی شارو مەڵبەندە ستراتیجی و گرنگەکانی یەکتری، لەئەنجامی ئەمەشدا ئاواییەکانی کوردستان وێران ئەبون، سامانی بەتالانی لەشکری داگیرکەر ئەبرا، بەروبومی کشتوکاڵ و ئاژەڵی ئەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێ ئەکەوت.

دەوڵەتی ئێران لەسەرەتای دامەزرانیەوە لەدولاوە روبەڕوی مەترسی هێرشی دەوڵەتانی سوننی بو، لەلای رۆژئاوایەوە هەمیشە لەبەر مەترسی هێرشی عوسمانی دابو، لەلای رۆژهەڵاتیشیەوە لەبەر مەترسی هێرشی ئۆزبەك دابو. شاکانی ئێران بۆ بەربەستی ئەو مەترسییانە" لەناوەوە ئالوگۆری دیموگرافییان ئەکرد، جێگۆرکێیان بەئێلەکانی کوردو، لورو تورکمان و، ئازەری.. هتد، ئەکرد، بۆ پارێزگاری هەردولای سنور لەگەڵ رۆم و ئۆزبەك لەدەرەوەش هەوڵی پەیدا کردنی هاوپەیمانی ئەوروپایی و

مەسیحییان ئەدا، بۆ هاوکاری دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەماوەی چەند قەرن بو، بوبوە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دنیای مەسیحی.

شا ئیسماعیل بۆ بەهێزکردنی سنوری خۆراسان لەبەرامبەر هێرشی ئۆزبەکدا ئێلی کوردی قەرامانلوی لەکوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە[20]. دوای ئەویش شا تهماسبی کوری بەشێکی گەورەی ئێلە کوردەکانی زەنگنە، چگنی، زیك، کەلهوری لەکوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خۆراسان[21].

جەنگی 20 ساڵەی نێوان شا تمهاسب(930-984)و سوڵتان سلێمانی قانونی(926-974)، زنجیرەیەکی گرنگی شەڕەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماو، بەشێکی گەورەی قوربانییەکانیشی مەزن و کوڕی ئێلە کوردەکانی ژێردەستی هەردو دەوڵەت بو، ئەو شەڕانە کارەسات وماڵوێرانییەکی گەورەیان بەسەر کورد هێنا، کۆتاییەکەشی بە پێکهاتنی ئاشتی ئاماسیە (963ك:1555ز)هات.

جەنگی 20 ساڵەی ئێرانی- عوسمانی(940-960ك)کارەساتێکی گەورەی بەسەر کوردستان هێنا. ئولامە سوڵتانی تکەلو حاکمی ئازەربایجان، کەیەکێ لەگەورەی گەورەکانی قزلباش بو، لە شا تهماسب یاخی بو، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد، ئولامە بوو بەمایەی تێکدانی نێوانی هەندێ لەئەمیرانی کوردو عوسمانی. هەروەها توانی هانی ئیبراهیم پاشای صدری ئەعزەم و سوڵتانی عوسمانی بدا بۆ پەلاماردانی ئێران. لەشکری عوسمانی، کەبەشێکی پێك هات بو لەهێزی ئێلەکانی کورد، بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشاو بەچاوساغی ئولامە بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجان و پایتەختی دەوڵەتی صەفەوی داگیر کرد(940ك). بۆ جێگیر کردنی ئەم سەرکەوتنە سوڵتان سلێمان خۆیشی بەهێزێکی گەورەوە بەناو کوردستان دا روی کردە تەورێزو بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لەهەمەدانەوە دیسانەوە بەناو کوردستاندا روی کردە گەرمیانی بەغدادو بەغدادی لەدەس قزلباش دەرهێنا(941). سوڵتان هەر بەناو کوردستاندا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ. شا تهماسب، تەورێزی گرتەوەو تا شاری وان پێشڕەوی کرد[22].

دوای ئەم شەڕانە، هەردو دەوڵەت لەبەر گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و بەهۆی خەریکی هێزەکانی عوسمانی بەلەشکرکێشییەوە لەئەوروپاو، خەریکی هێزەکانی ئێرانی بە بەربەستی هێرشی ئۆزبەکەوە، هیچیان نەیئەپەرژایە سەر سازدانی پەلاماری گەورە بۆ سەر ئەوی تریان، تا ئەلقاس میرزای برای شا تهماسب هەڵات و پەنای بۆ سوڵتان سلێمان بردو هانی دایەوە

بۆ هێرش بردنە سەر ئێران(953 ك). عوسمانییەکان هێزێکی گەورەیان بۆ پەلامار دانی ئێران سازدا. شا هەر کەهەواڵی بزوتنی لەشکری دوژمنی بیست، خۆی تەورێزی بەجێ هێشتو شنب غازانی کردە بارەگای خۆیو فەرمانی دا بەنێردراوەکانی کەهەمو شوێنەکانی سەر رێی لەشکرکێشیی تورك ئاگر بدەنو دانەوێڵەو گیای تێدا نەهێڵنو جۆگەکانی پڕ بکەنەوە. فەرمانەکانی شا لەو بارەیەوە، ئەوەندە بەخێراییو وردی جێبەجێ کران، بەقسەی مێژونوسانی ئێران" سوپای هێرشهێنی تورك نە دڵۆپی ئاوو نەگەڵایەکی سەوزی لەسەر رێگەی خۆیدا نەدی[23]. سوڵتان سلێمان ئەمجارەش چوەوە ناو تەورێز(955)، بەڵام ئەمجارەش لەبەرکەمی خۆراكو ئالیك، بە ناچاری چۆڵی کردو بەناو کوردستاندا لەرێگەی وانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی خۆی. دوا بەدوای ئەو تهماسب هاتەوە ناوچەکەو هێزێکی نارد بۆ سوتاندنو وێران کردنی ئاواییەکانی ئەخلات، گزل درە، عادل جواز[24].

لەدواین قۆناغی جەنگی 20 ساڵەدا، تهماسب لە4 قۆڵەوە هێزەکانی خۆی ناردە سەر ئاواییو قەڵاکانی ئەرجیش، بارگیری، پاسین، وان، موش، بەندماهی، عادلجواز..(960)و سەرانسەری ئەو ناوچانەیان لە((ئاگرو خوێندا نقوم کرد))[25] شا خۆی چوە سەر قەڵای ئەخلاتو گرتی و تەختی کرد. پاش 3 مانگ گەمارۆدان قەڵای ئەرجیشی گرتو لەتۆڵەی ئەو لاسارییەی قەڵادارەکان نواند بویان، شا فەرمانی دا((کەوڵی سەری ئەو کوردانەی قەڵاکەیان پاراست بو بەزیندویەتی بگرون))[26] بۆ دوەمین ساڵ لەسەر یەك هەمو ناوچەکانی وان، وستان، ئاموك، کواش، ئەلیاق، خوشاب.. یان تاڵان کردو، ئاگریان لەدانەوێڵەو پوشو پاوانیان بەردا[27].

لەدوای ئەم هێرشانە، سوڵتان سلێمان هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی سازدا، کەبۆ جاری چوارەم لەشکر بۆ سەر ئێران ببات. پاش چەند تێکهەڵچونێکی بچوك، بەرلەوەی هێزەکانی هەردو دەوڵەت روبەڕوی یەکتری ببنەوە، هەردولا لەئەنجامی گیروگرفتی ناوەوەی خۆیانو، مەترسی هێرشی دەرەکیدا، کەوتنە گۆڕینەوەی نامەو نێردراو. سەرەنجام گەیشتنە پەیمانی ئاشتی ئاماسیە، کەبە حسابی ئەبجەد بە((الصلح خیر))ئەکاتە 969ی کۆچی[28].

لەسەردەمی شا ئیسماعیلو سوڵتان سەلیمەوە هیچ جۆرە رێککەوتنو ئاشتییەك لەنێوان ئەم دو ئیمپراتۆرییەدا نەبو بو، بەڵام پێکهاتنی ئاماسیە بو بەهۆی ناسینی رەسمی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەلایەن عوسمانییەوە،

هــەروەها بەلاداخســتنی وەختیــی هەنــدێ لەکێشــە ئــەرزی، مەزهــەبی، سیاسییەکانی هەردولا.

لــەم ڕێککەوتنــەدا، بــە پێی تــەرازوی هێزەکــانی هــەردولا، ئەرمەنســتان، گورجستــان، کوردستــان، بەشێکی عەرەبستان بەسەر هــەردو دەوڵەتــدا دابــەش کــران، ئــەبو ناوچــەی قــارس بەبێلایــەن و قەلاکــەی بــەکاولی بهێڵرێتــەوە، هــەردولاش بــەڵێنیان بەیەکتریــدا کــار بەدەســتانی ســنورەکان کێشــە و بــەرە دروست نەکەن و، داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن[29].

بەندە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئاماسیە، لەقۆناغەکانی داهاتودا، دوای هەڵگیرسانەوەی هەمو جەنگێکی خوێناوی و دەسپێکردەوەی هــەمو گفتوگۆیــەکی ئاشتی، نەبونە بنچینەی گفتوگۆ بۆ ڕێکخستنی پە یماننامەی نوێ.

لەماوەی جەنگی 20 ساڵەدا هەندێ ئــاڵوگۆڕی دیمــۆگرافی لەکوردســتاندا رویــدا، شاتهماسب چــەند ئێلێکــی کــوردی گوێزایــەوە بــۆ خوراســان. ســلێمانی قانونییش هەر بۆ هەمان مەبەست هەنــدێ لەئێلــە کوردەکــانی گوێزایــەوە بــۆ سەر سنورەکان، مەلا محمودی بایەزیدی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((کەسوڵتــان سلێمانی داد پەروەر گەڕایەوە ئەستەمول دایکی روی تێ کــردو پێی گوت: کورم وا تۆ گەڕایتەوە، بەلام ئاخۆ لەمــەودوا گــورج و قزلباشــەکان هێرش ناهێننە سەر مەڵبەندەکانت؟

سوڵتان لەوەلام دا گوتی: دایکە دیوارێکی پتەوم لــەنێوان ئیمپراتۆریــەتی عوسمانی و دەوڵەتانی گورج و عەجەم دا دروست کرد, دوژمن ئیتر پێــی نــاکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ.

دایکی پرسی: چۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟

سوڵتان لەوەلامدا پێی گوت: دایکە من ئەو دیوارەم لەگۆشت و خوێن دروست کردوە. بەرێوەبردنی ئــەو ناوچــانەم بــەرەو روی هــۆزە کوردەکــان کردۆتــەوە... دوژمن نــاتوانێ زەفەریان پێ بەرێ و بگاتە نــاو دەوڵەتی ئیسلام))[30].

لەدوای مردنی تهماسب، ئیسماعیلی کوڕی کەنزیکەی 20 ساڵ بو لەقــەلای قەهقەهەدا زیندانی بو لەسەر تەختی شاهێتی دانیشــت. ئــەو هــەر لەکۆنــەوە ناسرا بو بەوەی دژی پێکهاتنی ئاماسیە بوە. کەهاتە سەرکار رێــزی پــە یمانی ئاماسیەی نەگرت و کاربەدەستانی سنور هەندێ کار شکێنییان کــرد. هــەروەها بــەر بــوە گیــانی بــراو بــرازا و هەنــدێ لەگــەورەکانی قزلبــاش، زۆری کوشــتن. پەریخانی خوشکی شا ئیسماعیلی دوەم کەخۆی بەهاوکاری هەندێ لەسەرانی قزلباش ئەویان کردبو بە شــا، هــەر خۆیــان پیلانێکیــان لەئیسماعیل گێڕا و

کوشتیان. محەمەدی خودابەندە، تەنیا برای زیندویان کردە شای ئێران شا محمد کابرایەکی بودەڵەی کوێرەموشە بوو خۆی نەیئەتوانی بەکاروباری دەوڵەت رابگا هاوسەرەکەی کەژنێکی هەڵکەوتوی لێوەشاوە بو دەستی بەسەر کاروباری دەرباری ئێران و هەمو کاروبارەکانی تری دەوڵەتی ئێراندا گرت بو. لاوازی پشێوی و بێ سەروبەری ئێرانی داگرت بو. بابیعالی پشێوی ناوخۆی ئێرانی بەهەل زانی کەوتە پەلاماردانی سنورەکانی. لە پێشەوە کوردەکان کە لەعەجەم داخ لەدڵ بون ئەوان هێرشیان هێنایە سەر هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان، خوی و سەلماس و ورمێ و شنۆیان گرت[31]. کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەچالاکی لەهەمو لەشکرکێشییەکانی تری عوسمانیدا بۆ سەر ئازەربایجان و گورجستان و ئەرمەنستان لەدژی هێزەکانی ئێران، بەشدار بون.

د. نوائی لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((رێککەوتنێکی کە لەنێوان شا تهماسب و سوڵتان سلێمان قانونیدا کرا بو، سوڵتانی عوسمانی بەخەتی خۆی نوسی بوی و پشتیوانی لێ کرد بو، ئارامییەکی تەواوی بەسنورەکانی رۆژئاوای ئێران بەخشی، بەلام دوای ئەوەی شا محمد هاتە سەرکار، کوردەکانی دانیشتوی ناوچەکانی نێوان وان و ئازەربایجان دەستی فەسادیان کردەوە، خەسرەو پاشای حاکمی وانیان هان دا بۆ پەلاماردانی سنورەکانی ئێران. پاشای گۆرین لەخۆیەوە- یا بەئاگاداری دەرباری عوسمانی- لەشکری ناردە سەر خوی و سەلماس، قزلباشەکان کە پشت ئەستور بە رێککەوتنی ئاشتی بێ ئاگا پاڵیان لێ دابووەوە، تێ شکان، کوردەکانی ورمێ(رەزائیەی ئەمرۆ)یان داگیر کرد، هەرچەند ئەمیرخانی تورکمانی بەگلەربەگی ئازەربایجان توانی جارێك کوردەکان بشکێنی، بەلام لەبەرئەوەی نەیتوانی دەسەلاتی دەوڵەت و ئاسایش لەناوچەکەدا بچەسپێنێ جارێکی تر کوردەکان ئەو شوێنانەیان گرتەوە، خەڵکی ئەو شوێنانەش بەناچاری یا ولاتی خۆیان بەجێ هێشت و رۆیشتن یا چونە ژێر ئالای دوژمنەوە))[32].

هەمو شاهەکانی عەجەم، بەگوێرەی توانای خۆیان، درێژەیان بەهەمان سیاسەتی شا ئیسماعیلی یەکەم ئەدا بەرامبەر بەکورد، ئەم سیاسەتە لەسەردەمی شا عەباسی یەکەمدا(996-1038)چوە قۆناغێکی نوێی جێبەجێ کردنەوە کە لەسەر 3 پایەی سەرەکی دامەزرا بو:

1-گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیمۆگرافی سەروی رۆژهەلاتی کوردستان و، راگویزانی ئێلە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دورەکانی سەروی رۆژهەلاتی ئێران بەتایبەتی بۆ خۆراسان و، هێنان و جێگیرکردنی ئێلە ئازەرییەکان بۆ کوردستان"

2-هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزەبی خەڵکی کوردستان لەسونەنیەوە بۆ شیعە"

3-سەرکوتکردنی بێ بەزەیی و توندوتیژی هەمو سەرکێشییەکی کورد.

شا عەباس، کەمێژونوسانی ئێران بە((کبیر))ناوی ئەبەن، لەسەرەتای سەدەی 11هەمی کۆچییەوە کەوتە دانانی رێوشوێنی گۆڕینی هەلومەجی دیمۆگرافی کوردستان بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کەوت بونە نێوان روباری ئاراس و دەریاچەی ورمێ، کەهەمیشە یەکێ لەشارێکانی هێرشی رۆم بو بۆ سەر ئێران، بەتایبەتی بۆ سەر ئازەربایجان و پایتەختەکەی، تەورێز، کەئەوسا یەکێ لەگەورەترین شارەکانی بو. ئێرانییەکان لەترسی هێرشی یەك لەسەر یەکی رۆم، پایتەختەکەی خۆیان لەتەورێزەوە گوێزابوە وە بۆ قەزوین، دوایی تریش بۆ مەڵبەندێکی دورتر لەمەترسی رۆم لەناوجەرگەی ئێراندا، واتە بۆ ئەسفەهان.

لێکۆڵەرەوەی ئێرانی، نصرالله فلسفی، دەربارەی سیاسەتی خێڵەکیی شا عەباس، نوسیوێتی:

((شاه عەباش هەر وەکو لەماوەیەکی کورتدا سەرانی خودسەر و خاوەن نفوزی قزلباشی بە هێزی تەگبیر یا بەشمشێر لەناوا نەهێشت ئاوەهاش سەرانسەری ئێرانی هێنایە ژێر باری فەرمانی حکومەتی مەرکەزیی، واتە ئێرادەی شەخسی خۆیەوە، کەوتە ململانێ لەگەڵ سەرانی ئەو ئێل و هۆزانەدا کەئەیانویست لەقەڵەمڕەوی ئێل و عەشیرەتەکانی خۆیاندا سەربەخۆو فەرمانڕەوا بن، هەر کەسێکیان کەسەرپێچی لەفەرمانەکانی کرد بێ سڵ کردنەوە بەزویی سەرکوتی کردن، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو ئێلە کوردانەی، کە لەسنورەکانی رۆژئاوای ئازربایجان و کوردستان بون و، لەجەنگەکانی ئێران و عوسمانیدا لەسەردەمی شاهێتی باوکیدا سوڵتان محمد خودابەندە، بەهۆی هاومەزەبییەوە رویان لەئێران وەرگێڕابوو داوبویانە پاڵ سوڵتانی عوسمانی، بەوپەڕی دڵڕەقییەوە بێ بەزەییانە رەفتاری لەگەڵ کردن.

((دوای ئەوەی شا ئێلە یاخییەکەی ئەهێنایەوە ژێربار، بۆ ئەوەی توانا و دەسەلاتی ئەو ئێلە لەقەڵەمڕەوی دێرینەی خۆیدا کەم بکاتەوە زۆرجار

چەندین بنەماڵەی ئەو ئێڵەی ئەناردە ولایەتێکی دورەدەستو، جێگەکەی ئەوانی ئەدا بەدەستەیەك لەخەڵکی ولایەتەکانی تر. لەهەمان کاتدا کەسانی ئێڵەکەی بەتاوانی یاخی بون جەریمە ئەکردو، پارەیەکی زۆری لێ ئەسەندن))[33].

شا عەباس لەدوای ساڵی 1011وە 50 هەزار خێزانی لەئێلی گەورەی چەمشگەزەك و هەندێ لەئێلە کوردەکانی تری کوردستانی بۆ دەشتەکانی خواروی تاران راگوێزاو، لەوێشەوە بەخۆیان و ماڵو ران و رەوەوە بۆ خوراسانی ناردن و، پارێزگاری سنوری سەروی رۆژهەلاتی قەڵەمرەوی عەجەمی لەبەرامبەر هەرەشەی ئۆزبەکدا پێ سپاردن[34]. بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەش ڕێوشوێنی هێنان و جێگیر کردنی هەندێ لەئێلە گەورە شەڕکەرەکانی قزلباشی بۆ کوردستان دانا.

ئەمیر خانی برادۆست، کەبە((ئەمیرخانی یەکدەست))و((خانی لەپزێڕین))ناو ئەبرێ، خۆی بە کردەوە گەورەترین دەسەلاتداری ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بو، لەلایەن شا عەباسەوە بەحاکمی ورمێ دانرابو. مەزنایەتی ئێلە کوردەکانی تەرگەوەر، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست، موکریانی ئەکرد، قەلای دمدمی لەنزیك ورمێ ئاوەدان کردەوەو، تا ئەهات قەلاکەی خۆی قایم ئەکردو، هێزەکانی خۆی زۆرترو زیاتر پڕچەك ئەکرد. شا عەباس لەئەمیر خان کەوتە گومانەوە، کە لەو خۆسازدانە ئاما نجی سەربەخۆیی بێ، لەبەرئەوە کەوتە بەهانە پێ گرتنی. هێزێکی گەورەی ناردەسەری، پاش شەڕێکی سەختو ئابلوقەدانێکی درێژ قەلاکەی گرتو هەزاران کەسی لێ کوشتن (1018ك)[35]. بەیتبێژەکانی کورد ئەم روداوەیان کردۆتە داستانێکی قارەمانانەی تێکۆشەرانی موسڵمانی کورد لەبەرامبەر هێرشی کافرانی داگیرکەری عەجەمدا[36]. شا عەباس لەدوای داگیر کردنی دمدم و نەهێشتنی دەسەلاتی ئەمیرەکانی کورد لەورمێ و سپاردنی دەسەلات لەناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریان و، لەوێش کوشتارێکی زۆری لەکوردەکانی ئەوێ کردو، ژن و منداڵی بەدیل بردن(1019ك)[37].

نوسەرێکی تر دەربارەی قەتڵوعامی ئێلی موکری نوسیویەتی، شا عەباس فەرمانیدا بەسوپاییەکانی خۆی، کە60 هەزار سوار بون، بکەونە کوشتنی ئێلی موکری کە لەناوچەیەکدا ئەژیان دوانزە فرسەنگ بو. ئەم هێزە 4 شەو 4 رۆژ خەریکی قەتڵوعام بون[38].

شا عەباس لەکورد داخ لەدڵ بو، هەم داخی ئەوەی لەدڵ دابو، لەشەرەکانی عوسمانی- ئێراندا هاوکارییان لەگەڵ عوسمانی کرد بوو دژی قزلباش، هەم خۆی لەکاتی شەرەکانی 1014دا لەلایەن کوردێکی موکری دیلەوە، خەریك بو بەخەنجەر بکوژرێ[39].

شێخ حەیدەری موکری لەکاتی پەلاماردانی قەڵای ئەریواندا(1012)لەریزی سوپای قزلباش دا کوژرا. قوبادی کوری لەجێگەی شێخ حەیدەر لەلایەن شا عەباسەوە کرابوە مەزنی ئێلی موکریو فەرمانرەوای مەراغە. بەڵام شا قینی کۆنی لەباوكو باپیری قوباد خان بو، لەو سەفەرەدا کە بۆ موکریانی کرد، داخی دڵی خۆی پێ رشتن و تۆڵەی رابردوشی لێ کردنەوە.

شا عەباس خوشکەکەی قوباد خانی، کە بەقسەی مەلا جەلال لەناو کوردا بەقەشەنگی بەناوبانگ بو، زەوت کرد. کەچی دوای ئەوە بە4 رۆژ قوباد خان و هاورێکانی کوشت و فەرمانی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکری دەرکرد، مەلا جەلالی منجم نوسەری هاوزەمان و هاودەمی شا عەباس، کوشتاری بەکۆمەڵی موکری بە مجۆرە ئەگێرێتەوە.

((... بە پێی الامور مرهونە باوقاتها سزای کردەوەکانی ئەو کوردانە لە پەردەی شاردنەوەدا مابووەوە، بەڵام لەرۆژی 18ی ربیع الپانیدا کاتێ کە هەتاو بە14 درجە لەسەرەتان دا بو قوباد خانی لەگەڵ 94 کەس لەگەورەکانی کورد لەکۆری بەهەشتئاییندا کوشت و هەر ئەو کاتەش حوکمی قەتڵوعامی جەماعەتی موکری عیززی صدور کرد، غازییان وەکو ئەو مەلەی کەدان لەزەوی دابچنێتەوە، کوردەکانیان لەکێوو دەشتەکانی ئەو مەڵبەندەدا چنییەوەو کوشت. نوابی سەگی بەردەرگای عەلی(ئەمە ناوی شا عەباس بوە- و)خۆی چو بۆ سەر قەڵای عەلی کەندی لەناوچەی گاودولی مەراغەو، بە ئوردوەکەیەوە لەو مەنزلە دابەزی. عەلی خانی شاملۆی بەخۆی و لەشکرەکەیەوە ناردە سەر قەڵاکەی حسین سوڵتانی برای قوباد خان لەناوچەی لەیلانی مەراغە. لەبەرئەوەی ئەو قەڵایە زۆر قایم بوو، کەسانێکی سوپایی کارزان پارێزگارییان ئەکرد، شەری بەچاك نەزانی. بۆیە کەوتە بەکارهێنانی لگائف الحیل، دوکەس لەخەڵکی ئەو قەڵایە لەوێ بون کەوت بونە دەس غازییانی شیرگر، بەدەستی بەستراوەوە هێنایانە بەردەمی خانی ناوبراو، خان فەرمانی بەردانی هەردوکیانی فەرمو، وتی: ((برون و بەئەهلی قەڵاکە بڵێن لەبەرئەوەی خیانەتێك لەقوباد خان روی دابو، ئەوی لەگەڵ تاقمی خائین کوشت. ئێمەشی بۆ ئێرە ناردوە، بەو مەرجەی هەر کەس

شاهیسون بێ و بەشەرەفی سوجدەی ئەشرەف موشەرەف بێ، ماڵ و ئەسباب و ژن و زارۆکی ئازاد ئەبێ، هەر کەسێکیش نەیەت ئەوا لەسەرکوتکردن و کوشتن و تالانکردن پارێزراو نابێ.

((هەر کەئەم دو کەسە گەیشتنەوە ناو قەلا، ریش سپییەکیان بەناوی سلێمانەوە لەقەلا هاتەدەرێ، چوە لای خان، بەدڵنەوایی کراوی گەرایەوە. پاش ماوەیەك کوردێکی زۆر لەقەلاکە هاتنە دەرێ، لەبەرئەوەی خەریك بو ئەبو بەشەو پێی گوتن: ((قەلا هی شایە. ئوسوڵ وایە کە30کەس لەئێمە لەگەڵ خۆتان ببەنە ناو قەلاوە، چەند کەسێکیان لەبورج و بارو چەند کەسێکیشیان لەسەر دەرگاکە دابنێن و، خۆتان روبکەنە خزمەتی ئەشرەف. ئەو هەرچی فەرمانێکیدا بەجێی بهێنن.

((دانیشتوانی قەلاکە لەکەمیی هاتوەکان و زۆریی خۆیان بایی بون. ئەوانەیان بردە ناو قەلاکەوە و، یەك یەك و دو دو زیادیان کردو بەو جۆرە پتر لە100 کەس چونە ناو قەلاوە. ئەو تاقمە کوردەیش ئەو شەوە لەدەرەوەی قەلاکە مانەوە، بۆ نوستن هەر دوان و سیانیان ناردە خێوەتی یەکێ لەقزلباش. بۆ بەیانی تاقمێکی تریشیان لەقەلاوە هاتن. فەرمان درا ئەو تاقمەی شەو لەوێ مابونەوە بێن. کەهاتن نەزرێیان پۆشی بو، نەچەکیان هەڵگرت بو. حەزرەتی خان بۆ ئەوەی دڵنیایان بکا زرێ و چەکی ئەو تاقمەی ئامادە کردو پێی لەبەر کردن. ئەوەش بو بەهۆی دڵنیا بونیان. پاش ماوەیەك پێیان وتن: ئەبێ بچن بۆ خزمەتی ئەشرەف ئەو هەرچی فەرمانێکی پێدان جێبەجێی بکەن، بەلام لەبەرئەوەی رێگاتان نادەن بەچەکەوە بچنە خزمەت شا، چەکەکانتان لەماڵەکانی خۆتاندا دابنێن و ئینجا برۆن بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانی ئەو.

(سەبارەت بەو دڵنەواییە تەواوەی لەوانیان دی بو، چەك و ئەسبابەکانی خۆیان ناردەوە ماڵەکانی خۆیان، 172 کەسی لەگەڵ نۆکەرێکی خۆیا ناردە خزمەتی ئەشرەف. پاش ماوەیەکی تر یەکێکی ناردە ناو قەلاکە، لەبەرئەوەی نەوەکو کەسێکیان لەوێ بەجێ مابێ و نەچوبێ بۆ سوجدەی شاەو، توشی ئازاردان ببێ و، ئێمە لەروی دروستییەوە بەئێوەمان وت، دوای ئەمەش 64 کەسی تر هاتنە دەرێ، ئیتر هیچ کەس لەقەلاکەدا نەمابو. دەسبەجێ فەرمانی رۆیشتنی ئەو تاقمەشیان دا. هەمویان کوشتن و، دەستیان گرت بەسەر ماڵ و ئەسباب و ئەسیرەکانی قەلاکەدا. ئەو تاقمەش کەچوبونە خزمەتی ئەشەرەف، ئەوانیش هەمو کوژران، بێ ئەوەی خوێن لەلوتی یەکێ لەغازییان بێت.

((یەکێ لەغولامەکان، لەناو دیلەکاندا منالێکی 8 سالەی بۆ خۆی هەلبژارد بو،(منالەکە)کابرای بەشمشێرەکەی خۆی لەچەند لاوە بریندار کردو بەزمانی کوردی وتی: ((ئەوە لەباتی خوێنی باوام))دەسبەجێ منالەکەیان کوشت.

((هەروەها ژنێکی ناوس لەگەل کچۆلەیەکی 6 سالەدا، پیاوێ بەتوندی قسەی ناشیرینی لەگەل کردبو. پیاوەکە بۆ خۆشتن چوبوە حەمام، بەلام کەهاتە دەرێ بینی" ژنەکە سەری کچۆلەکەی خۆی بریوەو کێردێکی کردوە بەزگی خۆیداو ئەو منالەشی کوشت بو کەلەزگی دابو، ئەیویست خۆیشی بکوژێ، ئەوانیش دەستیان نەگرت و وتی: ((دوای مێردەکەم منیش ژیانم ناوێ))، سەری خۆی بری.

((قرچقای بەگ تا سەرچەمی جەغەتو چو، 300 کەسی لەجەماعەت و ئولوسەکانی دەوروبەری خۆی گل دایەوە. ویستیان هەلێن. بەلام ئەو هەمویانی گرت و کوشت. ژمارەیەکی زۆر دیل و ئەسپ و گاو مێگەلێکی بێ شوماری پێش خۆیداو هێنایەوە. دایان بەوانەی هێنابویان.

((لەشکری قورچی باشی، بەسەرکردایەتی کورەزاکەی لەگەل قورچی 100 کەللەو دیل و ئەسپێکی زۆرو گاو مەری بێ ژمارەیان هێنا.

((بە پێی حوکمی جیها نموگاع، ئەسفندیار بەگی عەرەب گوزلو چو بو گەرمەرود بەحەممییەتی مامی قوباد خان لەموکرییەکان 27 سەلك و دیلێکی زۆری لەگەورەکانی ئەو هۆزە هێنا، لەگەل مال و ئەسباب و گاو مێگەلێکی زۆر، هەموی درایەوە خۆی و تابینەکانی..

((خەلکی شاری مەراغەش دەستیان گەیشتەی ئەوانەی رقیان لێیان بو، نزیکەی 300 کەللەیان لێ هێنان.

((بەگشتی زیاتر لەدوو هەزار سەری براویان هێنا.

((هەروەها فەرمان درا بەو ئەمیرو لەشکرەی لەدەوری قەلای دمدم بون، موکرییەکانی ورمێ بکوژن. ئەوانیش بەگوێرەی حوکمی ئەشرەف لەرۆژی دوشەممە 27ی ربیع الپانیدا دەستیان کرد بەکوشتنیان 107 کەللەیان لەگەل دیلێکی زۆرو ئەسپ گاران و مێگەلدا لەدارایی ئەو جەماعەتە لەکەناری سیاه رودەوە هاورد، مەولانا خصالی مێژوی ئەو روداوەی بەشیعر هۆنیوەتەوە، ئەلێ:

((كاتێ قزلباش قەڵای کوردەکانیان فەتح کرد، خوێنیان لەبادە جیا نە ئەکردەوە،

((هەواڵ هات: ڕۆمی هاتون، وەکو دەستار بەدەوری خۆیاندا ئەخولێنەوە،

((بۆ دوعای شاهی عالەم لەدڵ بانگی: قوموا ایها الناس بەرزبووەوە

((بۆ ئەوەی گومان و دودڵی لەبیرمدا نەمێنێ، بۆ فال بەدوی دو تاریخدا ئەگەڕام.

((نوسرا: ماتەمی کوردان لەڕۆمیو

((نوسیم: جەژنی فەتح لە شا عەباس))

((هەروەها بە پەخشانیش وتویانە: ((قەتڵوعامی موکری هەقە))

هەر 3 رستەی ((ماتم کردان ز رومی))و ((عید فتح از شاه عەباس))و((قتل و عام مکری حق)) بەژمارەی ئە بجەد ئەکاتە 1019ی کۆچی کەساڵی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکرییە))[40].

زەبروزەنگی خوێناوی شا عەباس ئەگەرچی زەرەری گیانی و ماڵی زۆری لەئێلەکانی موکریان و برادۆست دا، بەڵام نەیتوانی گیانی بەرەنگارییان تێدا بکوژێ. پاش 6 ساڵ لەداگیرکردنی قەڵای دمدم، کوردەکانی برادۆست سەرلەنوێ قەڵاکەیان ئازاد کردو ناوچەکەیان گرتەوە دەست، بەڵام هێزی قزلباش چوە سەریان و بۆ جاری دوەم قەڵای دمدمیان لەدەست کورد دەرهێنا[41].

1/2 هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ

ڕاگوێزانی بەکۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی دەوری ورمێ بۆ خۆراسان و، دوایی‌تر تێشکانی تراجیدی ئێلی برادۆست و موکری و، گیرانی قەڵای دمدم و، کوشتنی مەزنەکانی کوردو، کوشتنی زۆرایەتی لایەنگرەکانی ئەمیرخان و، کوشتاری بەکۆمەڵی خەڵکی موکریان" بون بەسەرەتای گۆڕانێکی بنەڕەتی لە پێکهاتنی دیمۆگرافی دانیشتوانی ناوچەکەدا. لەئەنجامی ئەوەش دا گۆڕانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، جەنگی. کورد سەرەڕای ئەوەی بەشێکی گرنگی هێزی مرۆیی و مادی خۆی لەدەس داو، لەتەرازوی هێزەکانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەڵاتی حوکمڕانیشی لەدەس دەرچو، کەجاران بەدەس گەورە خۆجێیەکانی کوردەوە بو.

ئێلی ئەفشار یەکێ بو لەو 7 ئێلە قزلباشە، کەبەشداری سەرەکی لەشەڕەکانی شا ئیسماعیل و دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی شیعەدا کرد بو[42]. ژمارەیەکی زۆر لەکاربەدەستانی دەوڵەت لەسەرانسەری قەڵەمڕەوی

صەفەویدا لەناو ئەوان دا هەڵ ئەبژێردران و، دەسەڵاتێکی زۆریان لەدەرباری شاهەکانی عەجەم دا هەبو. بەڵام هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە تاوانبار کرا بون بە هاوبەشی لەکوشتنی مهد علیای هاوسەری شاه محمد خودابەندە، کەبە بەرچاوی شاوە لە سەردەس تێکەڵاو کردنی لەگەڵ ئەمیرێکی تاتاری دیلکراودا کوشت بویان(987ك). هەروەها تاوانبار کرابون بەکوشتنی حەمزە میرزای کوری شاه محەمەد(994) [43].

کە شا عەباس هاتە سەر تەخت، سەرانی ئەفشار ئەترسان لەوەی شا تۆڵەی کوشتنی دایکی و براکەیان لێ بکاتەوە. لەبەرئەوە لەگۆشەو کەناری ئێراندا پەرەوازە بو بون، نەیان ئەوێرا وەکو جاران خۆیان لەدەربار نزیک بخەنەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە لەشەرەکانی بەغدادا(1035ك: 1625ز) ئازایەتییان نواند، شا عەباس یەکێك لەگەورەکانی ئەفشاری بەناوی ((کلب علیە))وە بانگ کرد. پایەی ((خان))ی پێ بەخشی و رای سپارد کەئێلی پەرەوازەی ئەفشار کۆ بکاتەوەو لەورمێ [44] لە شوێنی ئێلە کوردەکان جێگیریان بکا(1035ك)شا عەباس لەمەش دو مەبەستی هەبو:

یەکێکیان- سپاردنی پارێزگاری ناوچە سنورییەکانی ئەوێ بەیەکێك لەئێلە دڵسۆزەکانی دەرباری عەجەم، لەجێگەی ئێلە کوردەکان کە بەگوێرەی گۆرانی تەرازوی هێزەکانی رۆم و عەجەم ئەم لاو ئەولایان ئەکرد"

ئەوی تریان-سپاردنی سەرکوتکردن و تەمێکردنی ئێلە یاخییەکانی کورد، کەچەندین ساڵ بو لەشۆڕش و هەڵگەڕانەوەدا بون دژی دەسەڵاتی عەجەم، بەیەکێ لەئێلە شەرکەرە درەکانی قزلباش.

کلب علی خان لەماوەیەکی کورتدا 8 هەزار خێزانی ئەفشاری پەرەوازەی عیراقی عەجەم و، فارس و، کرمان و، خۆراسان..ی لەسەلماس کۆکردەوە [45].
بەڵام چونکە ناوچەی سەلماس چۆڵەوانی نەبو، ئەم تازە هاتوانە لەسەرەتاوە توشی بەرەنگاریی دانیشتوانی ناوچەکە، واتە توشی ئێلاتی کورد بون.
نوسەرێکی ئەفشار خۆی ئەگێڕێتەوە ئەڵێ:

((کاتێك کلب علی خان و کۆکراوەکانی کۆچ لەدوای کۆچ گەیشتنە دەوری سەلماس، هەندێ لەئێلاتی ئێرانی و عوسمانی دانیشتوی سەر سنورەکان کەئەو هەواڵەیان بیست، لەسەر داوای تەمرخانی کوری ئەمیرخانی خاوەنی دمدم بەژمارەیەکی زۆر کۆبونەوە، بۆ بەرهەڵستی و رێ پێ نەدانی ئێلی ئەفشار

هاتنە پێشەوە، لەکەناری چەمی قەرەسوی سەلماس دا تێکهەڵچون. شەرێکی قورس قەوما. دلێرانی ئەفشار، شێرانی بێشەی شەرو هەرا، دەستیان لێ دانە کەرەستەی جەنگ و لێدان، ئازایەتی و مەردایەتی یان نواند. لەئەنجامدا، پەلاماردەرەکان(مەبەستی کوردەکانە-و)لەژێر زەبری هێرشی غازییانی ئەفشاردا پێی راوەستان و خۆراگرتنیان تێدا نەما. زۆریان کوژران و، ئەوانەی لەشمشێریش رزگاریان بو هەلاتن بۆ کێوە سەختە هەلەمودەکان خۆیان شاردەوە. دوای ئەوە، کلب علی خان لەگەڵ ئێلی ئەفشار بەسەرکەوتویی چوە ناو شاری ورمێ. بۆ شوێنی دانیشتنی خۆی توپراق قلعەی هەڵبژارد، بۆ هەر یەکێ لەهۆزەکانی ئێلی ئەفشار بلوك یا ناحیەیەکی دیاری کرد تیا جێگیر بن))[46].

کلب علی هاتوەکانی بەم جۆرە دامەزران:

ئێلی کوندوزلو لەمەڵبەندی دول“

ئێلی قرقلو لەمەڵبەندی رەوزە"
ئێلی کوهکلویە لەمەڵبەندی نازلو"
تیرەی ا یمانلو لەگەڵ بەشێکی ئێلی ارشلو لەدەوری شاری ورمێ"
ئێلی ارشلو لەشنۆ وسلدوز"
تیرەی قاسملو لەساین قەلا[47]

ئێلــی ئەفشــار لەدامەزرێنــەرانی دەوڵــەتی شــیعەی صــەفەوی بــو، تەجروبەیـەکی زۆری شەڕوشـۆڕی هـەبو لەناوچـە جیاوازەکـانی رۆژهـەڵاتی ناوەراست داو، لەنزیکەوە هەمو نەتەوەکانی فـارس، کـورد، تـورك، عـەرەب، ئۆزبەك، گورجی، ئەرمـەنی... یـان ئەناسـیو، لەگـەڵ هـەمویان تەجروبـەی شەرو ئاشتی یان هەبو، هەروەها تەجروبەی بەرێوەبردنی ولاٚتو شارو گونـدو ئێلو هۆزی جیاجیایـان هـەبو. ئاخونـدەکانی شیعە لەرێوشـوێنەکانی ئـاینی شـەر: غـەزا، جیهـاد، فـەتح..و جـۆری بەرێوەبەرایـەتی خـەڵك بـەگوێرەی جیهانبینی تایبەتی خۆیان دەرسی زۆریان داْدابون. ئەوان خۆیان بەموسڵمانو زیندوکەرەوەی نەریتەکانی محەمەدو عەلی وحەسەنو حسێنو ئیمامەکانی تر دائەنا. مەزەبەکانی تری ئیسلام لەوانە سوننییان بەگومراو(تائفەی چـالە)) ئـەزانێ، لەشـەڕدا داراییـو سـەرو ناموسیـان بـۆ خۆیـان بەحـەلاڵ ئـەژمارد. لەبەرئەوە ئەمانە، بۆبردنەوەی جـەنگو بەدەستهێنانی سـەرکەوتنو جـێگیر کردنــی دەســەلاٚتی خۆیــان، کــە گوایــە دەســەلاٚتی ئیســلامە، سـڵیان لــەهیچ نەئـەکردەوە، گوێیـان نەئەدایـە ترسـی دینـیو دنیـایی، هـەم فرتوفێڵیـان لەدوژمن بەحەلاڵ ئەزانیو، هەم بەکارهێنانی زەبروزەنگ.

تیرەکانی ئێلی ئەفشار، کەیەکێ لەئێلە سەرەکییەکانی قزلباش بو، چەند پشت بو وا پەروەردە کرا بون کە پابەندی هیچ جۆرە ئیعتیبارێکی بنەماڵـەیی، عەشیرەتی، دینی، نەتەوەیی، زمانو شوێن نـەبن، لـەناو خۆیـاندا پیلانیـان لەیــەك ئــەگێراو، لەبەرامبــەر دوژمنـــانی دەرەوەدا یــەکیان ئــەگرت. بەفەرمانی((مرشـدی کامل))بـاوك کـوڕی خـۆی سـەرئەبڕیو، گۆشـتی لەشـی دوژمنی خۆی بەزیندویەتی ئەخوارد.

شا عەباس ئەیویست نفوزو دەسەلاٚتی ئێلـەکانی قزلبـاش کـەم بکاتـەوە، بەتایبـەتی دەسـەلاٚتی جـەنگییان. بـۆ ئـەو مەبەسـتە لەلایەکـەوە هەوڵیـدا لەشکرێکی نوێی رێکوپێـك دا بمـەزرێنێو چەکدار بکـا، لەلایـەکی تریشـەوە هەوڵیدا ئێلەکانی قزلباش کەهێشتا لەهیچ کوێیەك بەتـەواوی جـێگیر نـەبو بون، نیشتەجێ بکا[48].

سەرنجدانێ لەسنوری رۆژهەلاتی کوردستان دەری ئەخا کەبەدرێـژایی ئـەو سنورە عەجـەم بـەجۆری نیشـتەجێ کـراون، لەمپـەرێکی بـاریکی نەتـەوەیی- ئازەریی ئەوتۆیان لەنێوان کوردو فارسدا دروست کردوە، لـەهیچ ناوچـەیەکدا سنوری هاوبەشیان لەنێوان ئەم دو نەتەوەیەدا نەهێشتوە. بەلکو لەهەموی‌دا عەجەمی لێ جێگیر کراوە. ئـەو دو نەتـەوە ئێرانییـە : کـوردو فـارس کەچـەند هەزار سالێ بو هاوسنور بون و پێکەوەو بەتەنیشـت یەکـەوە ئـەژیان و مێـژویان تێکەلاوی یـەکتری بـو، تـا هەتایـە لەیـەکتری دابـران و نەتەوەیـەکی تریـان کەوتە بەینەوە. جێگیر کردنی ئێلی ئەفشاریش ئەکرێ هەر لەچوارچێوەی ئـەو ستراتیجە گشتییەدا سەیری بکرێ.

ئێلە ئازەرییەکانی قزلباش، لەوانە ئێلـی ئەفشـار، کەبەدرێـژایی سـنوری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابون و، ئـەرکی سـەرکوت و دەسـتەمۆکردن و سـەرپێ دانەوانـدنی گـەلێکیان پـێ سـپێردرا بـو، کەنـەریتی ژیـان و جـۆری جیهانبینی و خوورەوشتی کۆمەلایەتی و پەروەردەی دینییان بەتـەواوی لەگـەلّ ئەوان جیاواز بو، ئەمەش بو بەیەکەمین هۆی دروست کردنی ناکۆکییەکی قولی گشت لایەنـە لـەنێوان دو میللـەتدا کـەڕوداوەکانی ناوچـەکە بـەزۆر کردبـونی بەدراوسێی یەکتری.

$2/2$ بەرهەلستی ئێلاتی کورد

ئێلی ئەفشار هێشـتا بەتـەواوی لـەورمێ جـێگیر نـەبو بـو جـارێکی تـریش کوردەکـان هـەلیان کوتایـەوە، سـەریان لێـرەشدا نوسـەرێکی ئەفشـار خـۆی روداوەکە ئەگێرێتەوە :

((لەسەرەتای حوکمرانی کلب عەلی خاندا لەورمێ، دەماودەم هەوالێ هـات و دوایی بو بەراست کەوا ئەشرار(مەبەستی لەو کوردانەیە کەئەمان ئەرزەکـەیان داگیرکـرد بـون-و)بەژمارەیـەکی زۆر لەمەلبەنـدی دەشـت و تەرگـەوەرەوە، بـۆ تێهێنانەوەی تێکشکانەکەی شەری قەرەسو، وە تۆلەسـەندنەوە لـەکلب عـەلی خان، وەکو لافاو رویان کردۆتە شاری ورمێ و گەیشتونەتە نزیك گوندی ئەنهر لەمەلبەندی بنابی روچە.. کلب علی خان بـەو دەسـتو پێوەندانەی لـەلای بـون روی هیمـەتی کـردە بەرهەلسـتی هێرشـهێنەکان. لـەدەوری قەرەحەسـەنلو گەیشتنە یەك، هەردولا تاویان دایە چەك و بەگژیەکا چون، شەر دەسـتی پـێ کرد. خانی حـوکمران لـەکاتی شـەرەکەدا بینـی کەئەشـراری شـەقاوەت نیهـاد بەشەرو هەلاتن وەکو منالانی ناو جۆلانە بۆ دواوە ئەچن، لەوە سـەری سـورما. وای زانـی کەئـەو رێـوی خووانـە لـەڕوی غـەدرو حیلـەوە بـۆ هەسـتاندنی رق و

وروژاندنی ئێلی ئەفشار وا ئەکەن، بەڵام کەبەلای ورمێدا روانی، بینی 300 تا 400 سواری نیزەدار لەدواوە دیارن بەخێرایی رووەو ئەوان دێن، ئەشرار لەبینینی ئەمەو گەیشتنی یارمەتی بەئەفشار کەوت بونە سەر خەیاڵی هەڵاتن..)) [49].

تێکهەڵچونی ئەم جارەش بەقازانجی عەجەم بەلادا کەوت و ئێلەکانی کورد تێ شکان. دیارە دوای ئەو زنجیرە شەڕانەی لەنێوان لەشکری سەفەوی و کوردا رویدا بوو، هێزی کورد ئەوەندە لاواز بو بو، چاری ئێلیکی وا پچوکی پێ نەئەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هیوایان نەبڕی بو، تەمر خانی برادۆست سەر لەنوێ هێزەکانی خۆی سازداو، بۆ ئازاد کردنی ناوچەکە قەڵای دمدمی کردەوە بنکەی پەلاماردانی عەجەم. بۆ جاری سێیەم شەڕێکی قورس لەدەوری ئەم قەڵایەدا روی دا، بەڵام کورد ئیتر بەیەکجاری ئەم قەڵایەی لەدەس‌دا، بەلەدەسدانی قەڵاکەش عەجەم ئیتر بۆ هەمیشە لەناوچەکەدا جێگیر بون و، دەسەڵات لەناوچەکەشدا کەوتە دەس ئەوان. هەمان نوسەری پێشو، ئەم شەڕە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ماوەی ساڵێك بەسەر حوکمرانی کلب علی خاندا رابوردبو، لەم ماوەیەدا دیسانەوە تەمر خان هەندێ لەناڕازییان و ئەشراری لەخۆی کۆکردەوە. دەستی کردەوە بەهێرش و دەسدرێژی بۆ سەر ورمێ. کلب عەلی خان بۆ ئەوەی بەهانەی ببڕێ لە پێشەوە کەوتە نوسینی نامەی ئامۆژگاری و دادانی پەند. بەڵام کەڵکی نەبو، ئینجا گەنج عەلی خانی برای، قەڵاکەی گەمارۆ دان، هەمو رۆژ تەقەیان لەیەکتری ئەکرد. لەبەرئەوەی قەڵای ناوبراو بەسترا بو بەناوچە عەشیرەت نشینەکانەوە، ئەشراری سەرسنور لەروی تعصب و لاسارییەوە بۆ فریاکەوتنی تەمر خان کەوت بونە جموجۆڵ. شۆڕشێکی گەورەیان هەڵگیرسان. گەنج عەلی خان لەگرتنی قەڵاکە نائومێد بو، داوای یارمەتی لەبراکەی کرد.

((کلب عەلی خان کەڕوداوەکەی بیست هەندێکی لەلاوانی جەرارو کینەگوزاری ئەفشاری کۆکردەوە. روی کردە قەڵای دمدم. پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ گەیشتە داوێنی قەڵا. پاش هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کارو بەرزیی و قایمیی حەسارەکەی، هەوای هیمەتی بەئارەزوی گرتنی بورجەکانی ئەو قەڵا قایمە کەوتە فڕین. لەلای چەپ و راستەوە هێرشیان کردە سەر ئەو دو بورجە ناودارەی بەسولق و بوزلق ناسرا بون، هەردولای رۆژهەڵات و رۆژئاوایان لەخوارەوە گرت. تفەنگچییەکانی ئەشرار هەرکە ئەوەیان دی لەقەڵا دەرپەڕین و تا دەمی ئاوا بونی خۆر بەگوللەی تفەنگ هەنگامەی جەنگ گەرم

بو، بەڵام زۆر لەکوردەکان کەوتنە بەر تیغی بێ درێغی دلاوەرانی ئەفشار، ئەوانی تر گەڕانەوە ناو قەڵاکە. ڕۆژی دوایی سەرلەنوێ هێزی ئەفشار بەفەرمانی کلب عەلی خان ناودار بەریزی رازاوەوە هێرشیان بردە سەر حەسار. بەڵام قەڵاییەکان لەترسی لێدانی دەستی بەهێزی غازییان زاتی شەڕیان نەبو. پێیان لەقەڵا نەهێنایە دەرێ. لەبورجو باروەکانەوە کەوتنە هاوێشتنی تۆپو تفەنگ.

((کلب عەلی خان زانی کەئیتر ئەشرار زاتی بۆ پێشەوە هاوێشتنی هەنگاویان نەماوە. شەو سەرۆکەکانی ئەفشاری کۆکردەوە. سیبەو سەنگەریان دروست کرد. ڕۆژی دوایی هەمو قشون بەکۆکردنەوەی کەرەستەی سیبەو سەنگەرەوە خەریك بون. چەند ڕۆژێکی وەها بەسەر برد. لەدوایی دا وەکو ئەڵێن" ارباب الدول ملهمون، تەگبیرێکی بەبیرا هات بو، بڕیاریدا ئێستریك بهێنن، 3 شەو و3ڕۆژ بیلەوەڕێنن بێ ئەوەی ئاوی بدەن، ڕۆژی چوارەم بەری بدەن بەڵکو لەتینواندا بۆنی ئاوەڕۆی ئەو ئاوە بکا کەبۆ سولق ئەچێو، لەدەرەوە نەبینراوو دا پۆشرا بو، ئەگەر شوێنی ئاوەکەیان دۆزییەوە هەڵی بکەنو لەباتی ئاو شەربەتی ناسازگاری مەرگ بەگەروی قەڵاییەکاندا بکەن. بەگشتی وایان کرد وەکو فەرمو بوی، پاش 3 شەو و 3 ڕۆژ ئەو وڵاخە بێ زمانەیان بەرەڵا کردو، بەدەوری قەڵاکەدا گێڕایان. بەقودرەتی حەزرەتی پەروەردگار کە لەگومەزی سولق نزیك بونەوە کە لەلای خوارەوە وە بە ئەرزەوە بەسترا بو، هەستی بەهاژەی ئاوی ژێر ئەرزەکە کرد. لەتاو تینویەتی کەوتە سمکۆڵ. ئەوسا بەفەرمانی کلب عەلی خان کارێز کەنی شارەزایان هێنا بەقوڵنگو مەتین ئەو شوێنەیان هەڵکەندو ئاوەڕۆکەیان دۆزییەوە. چەند خەروار نەوتیان هێناو تێیان ڕشت. ئەگەرچی ئاوی عەمارەکە پڕ بو لەنەوت. لەگەڵ ئەوەشدا گەمارۆ دراوەکان چەن ڕۆژێ نەوتاویان خواردوەو خۆیان ڕاگرت. سەرەنجام لەبەر بێ ئاویو لەترسی گیانیان هاواریان لێ هەستاو داوای بەخشینو ئەمانیان کرد. مەشایەخی ئەشرار بەناچاری کەلاموللاهی مەجیدیان کردە شەفیعو هاتنە لای کلب عەلی خان. خانی ناوبراو لەسەر تکای مەشایەخ لەتاوانەکانیان خۆش بو بەو مەرجەی تەمرخانو لایەنگرەکانی، تفەنگو تۆپو کەلوپەلو ئەموالو شتەکانی کەلەقەڵاکەدا پێیان بو، بەجێ بهێڵنو گیانی خۆیان دەرباز بکەن. بەوە رازی بونو کەوتنە سوپاسو ستایش.

((شەو قەرەولەکان دەوری قەڵایاندا بوو پاسەوانییان لێ ئەکرد. کەرۆژ بووەوە دەروازەی قەڵایان کردەوە" ئەشرار نائومێدو زەرەرمەند بەدەستی بەتاڵ لەقەڵا دەرچو بون، هەر کەس بە لایەکدا پەرەوازە بو بو. شتی سەیر ئەوە بو 86 کچۆڵەو تازەبوکی ئەشرار لەترسی ئەتک کردنی پەردەی ناموسی خۆیان، نەوەکو دەسدرێژییان بکرێتە سەر، شەو لەبەرزایی بورجەکان و لەسەر دیواری بڵندی قەڵاوە خۆیان هاویشت بوە ناو دۆڵێکی قوڵەوە، گیانیان سپارد بو))[50].

3/2 قوڵبونەوەی ناکۆکی عەجەم و کورد

پەیوەندی کوردو عەجەم لەم ناوچەیەدا ئیتر هەرگیز نەچوە سەر باری ئاسایی پێکەوە ژیانی بەئاشتی، بەڵکو رەنگێکی دوژمنانەی بەخۆیەوە گرت.

عەجەم، لەڕوی مەزەبەوە شیعە بون، سوننەیان بەگومرا دائەنا.

لەڕوی زمانەوە بەتورکی ئەدوان کورد لێ یان تێ نەئەگەیشتن.

لەڕوی سیاسییەوە کاروباری حوکمڕانی و دارایی و جەنگیی دەوڵەتیان لەدەسدا بو، پشت ئەستور بون بە پشتیوانی مادی و مەعنەوی دەوڵەتی مەرکەزی ئێران، وەکو ژێر دەستە رەفتاریان لەگەڵ کورد ئەکردو بە((ئەشرار))یان دائەنان، بۆ ئەوەی ئێلەکانی دەوروپشتیان بهێننە ژێر فەرمانی خۆیانەوە، سڵیان لەگرتنی هیچ ڕێگایەکی ناڕەواو لەبەکارهێنانی هیچ چەشنە توندو تیژییەك نە ئەکردەوە.

بەڵام ئێلە کوردەکان، لەڕوی مەزەبەوە سوننە بون، شیعەیان بە رافچی دائەنا.

لەڕوی زمان و نەتەوەوە لەئێلی تازەهاتوی ئەفشار جیاواز بون.

لەڕوی سیاسییەوە ئەوانیان بەداگیرکەری نیشتمانەکەیان ئەزانی و، تێ ئەکۆشان بۆ هەڵکەندن و دەرکردنیان، لەبەرئەوە هێرشیان ئەبردە سەریان، لێیان ئەکوشتن و ڕێگەیان لێ ئەبڕین.

درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە، ناکۆکی کورد- عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە کەرەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بەخۆیەوە گرت و، لە پێوەندییەکانی دوا رۆژی هەردو گەل و، لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە، ناکۆکییەکان بەخۆشی بەلادا نەکەوت و ئاسایش بەتەنیا بەزۆری چەك رائەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵ بکەوتایە ئەو پەڕی زەبروزەنگی بەکارئەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کوردو، بەتاڵان بردنی سامان و دارایی و، بەدیل گرتنی ژن و منداڵی و، لەشکرکێشی ئەکردە سەر گوندو ئاوایی و هەواری رەوەندەکانی. توندوتیژی

خوێناوییــان تێکــەڵاو کــرد بــو لەگــەڵ بــەکارهێنانی فــروفێڵو تــەفرەدان و لەخشتە بردن. ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بەخۆیانا راپەرمونایە هەڵیان ئەکوتایە سەر عەجەم، لێیان ئەکوشتن و تالانیان ئەکردن، بەهەر رێیەکی بۆیان بگونجایە ئازاریان پێ ئەگەیاندن، تەنانەت هەندێ جار ئوردوی رۆمیان ئەهێنایە سەریان.

عەجەم لەدوای چەند پشتێك توانییان لەناوچەکەدا جێگیر بن. دەس بەسەر شارو قەڵاکاندا بگرن و کوردی لێ دەربکەن بۆ گوندو ناوچە شاخاوییەکان. هەندێ لەکۆنفدراسیۆنی ئێلە کوردەکانی وەکو برادۆستیان هەڵوەشاند، ئێلەکانی حەیدەرانلو و جەلالی یان پەرەوازە کرد، ئێلەکانی شوقاقی، دونبولی، پازوکی، مافی.. یان لەروی زمان و مەزەبەوە بەتەواوی گۆری.

مەڵبەندی ورمێ ئەگەرچی بەکردەوە کەوتە دەس عەجەم بەڵام ئیتر ئارام و ئاسایشی تێدا نەما، لەلایەك هێرشی یەك لەسەریەکی سوپای عەجەم بۆ تەمێ کردن و سەر پێ دانەواندنی ئێلە کوردەکان و هێنانە ژێر باری فەرمانبەری و، لەلایەکی ترەوە بەرهەڵستی توندوتیژی بەردەوامی ئێلەکانی کورد بۆ پاراستنی((کەسایەتی سەربەخۆ))ی خۆیان، سەرباری ئەمانەش ناوچەکە خۆی یەکێك بو لەشارێگەکانی لەشکرکێشیەکانی رۆم و عەجەم بۆ سەر یەکتری.

کلب عەلی خان ئەفشار، یەکەمین دەسەڵاتداری عەجەم، لەورمێ کە مرد(1043ك)ئێلە کوردە لێدراوەکان ئەمەیان بەهەل زانی، بەقسەی میرزا رشید وەکو((حشرات الارج)) هاتنە جۆش و خرۆش و((تەلاقیان بۆ یەکتری خوارد کەیەکدڵ و یەك زمان بۆ لەناو بردنی ئەفشار))تێ بکۆشن. هەمو ئێلەکانی سۆما، برادۆست، دەشت، تەرگەر، مەرگەوەر، بەردەسور را پەرین و هێرشیان بردە سەر ورمێ. شەرێکی قورس لەوێ روی دا، ئەم جارەش وەکو جارەکانی تر((اشرار مغلوب و منكوب))تێشکان و، ئەوانەی دەرباز بون((وەکو تەپوی بەر رەشەبای توند))هەڵاتن[51].

قەڵای قوتور کەیەکێ لەقەڵا گرنگەکانی سەرسنوری رۆم و عەجەم بو، تا ئەو سەردەمە لەدەس ئێلی مەحمودی کوردا بو، سوپای ئێران لەو لەشکرکێشییەدا کەکردی بۆ سەر وان، بەیەکجاری لەدەس ئێلی مەحمودی دەرهێناو ئەوانی لێ دەرکرد(1043ك)[52].

جەنگی درێژخایانی رۆم و عەجەم بە پەیماننامەی ئاشتی زەهاو(1049) کۆتایی هات، ئەو سنورەی هەردو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبون، لەئاخسقەوە لەقەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرا تا سەری ئاوی خەلیج بەناوجەرگەی کوردستاندا رائەبورد. هەر بەگوێرەی ئەم رێککەوتنە ئەبو قەڵاکانی قوتور، ماکو، مەغازبرد کاول بکرێن و بەچۆڵی بهێڵرێنەوە[53]. ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کەئەم مەڵبەندانە چ کارەساتێکیان بەسەر هاتوە. پێکهاتنی زەهاویش نەیتوانی ناکۆکییەکانی رۆم و عەجەم بەتەواوی چارەسەر بکا، بەڵکو دابەش کردنی نارەوای نەتەوەکانی کورد، ئەرمەنی، گورجی، عەرەب و دابەش کردنی دین و مەزهەبە جیاوازکان ، بگرە ئێل و هۆزەکانی ناوچە سنورییەکان، بەسەر ئەم دو دەوڵەتەدا، ناکۆکییەکانی ئاڵۆزترو ململانێکانی سەخت تر کردو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کوردیش، کە لەبەینی هەردو دەوڵەتدا بو، کوردی خستە بەینی بەرداشی هێزەکانی رۆم و عەجەمەوە، ئەحمەدی خانی(1061-1119ك) خۆی شایەتی روداوەکانی ئەو سەردەمەیە، لەم روەوە ئەڵێ:

((تێ بفکرە لەلای عەرەبەوە تا ئەگاتە گورجستان،

((کورد بۆتە بورج

((لەچوارلاوە بۆتە حەساری رۆم و عەجەم، کەچی هەردوکیان، کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری قەزا

((گوایە ئەوانە کلیلی سەر سنورەکان و هەر تیرەیەکیان دیوارێکی پتەون،

((ئەم قولزومی رۆم و بەحری تاجیکە، کەئەکەونە جولان و لەشکرکێشی،

((کورد لەخوێنی خۆیدا ئەگەوزێ، چونکە لەبەینی ئەواندا بۆتە بەرزەخ..))[54]

4/2 سەرکوتکردنی ئێلی بڵباس

لەو ماوە ئارامییەدا کە بەدوی پەیماننامەی ئاشتی زەهاودا هات، عەجەم توانی شانوشکۆی ئێلی برادۆست کەهاوسنوری عوسمانی بو بشکێنێ و، نەهێڵێ جارێکی تر راست بێتەوەو مەترسی بۆ دروست بکەن، بەلام هاوزەمان لەگەڵ کز بونی ئێلی برادۆست، ئێلی بڵباس لەلای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشەی کردو بەهێز بو.

ئێلی بڵباس لەو سەردەمەدا پێك هات بو لەیەکگرتنی 4 هۆزی سەرەکی: مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، هۆزەکانی ئەم ئێلە رەوەندی تەواو نەبون، ئەگەرچی هاوینان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ ئەچونە چیای قەندیل، بەلام بنەیان

لەبناری قەندیل و دەشتی لاجان و موکریان و سلدوز بو، کشتوکاڵیان تیّدا ئەکرد. مەزنایەتی ئیّلی بڵباس لەدەس ئاغاکانی مەنگوردا بو، تا با پیر ئاغاو هەزار کەس لە پیاوە هەڵبژاردەکانی ئیّلەکەی لەمیوانداریيەکدا لەمەراغا لەخەودا کوژران (1198ك)[55].

خداد بەگی ئەفشار لە پاداشتی ئەوەی لەتەنگی ئاب گەرمدا شۆرشگێرانی کوردی شکاندبو (1105ك)دەرباری ئێرانی نازناوی((خان))ی پیّ بەخشی بو، کردبویە بیگلەربیك((بەگی بەگەکان))ی ئەفشار لە1134دا جاریّکی تر بەلەشکری عەجەمەوە هیّرشی کردە سەر لاجان لەبناری قەندیل، کەمەڵبەندی ئیّلی بڵباس بو، لەگەرانەوەیدا بەدیل و تالانییەوە، شەرکەرەکانی بڵباس لەناکاو هەڵیان کوتایە سەری، پاسەوانەکانیان کوشت و دیلەکانیان لیّ سەندنەوەو تالانەکەیان پیّ بەجیّ هیّشتن، لەسەر ئەم ریسواییە خۆی کوشت[56].

ئیّلی بڵباس و ئیّلی زەرزا بوبون بەدرك لەکەلەکەی عەجەمدا، لەبەرئەوە یەکیّك لە پەژارەکانی حاکمەکانی ورمیّ و مەراغە هەمیشە لەناوبردنی ئەم دو ئیّلە بو. ئیّلەکانی کوردیش بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان و، نزمی ئاستی ئابوری و کۆمەلایەتی و سیاسی و فەرهەنگیی خۆیانەوە، نەیان توانی بۆ پیّکهیّنانی قەوارەی سەربەخۆی خۆیان کەڵك لەو پشیّوییە فراوانە وەربگرن، کەبەهۆی هیّرشی ئەفغانەوە بۆ سەر ئیّران و، لەناوچونی بنەماڵەی سەفەوی و، گۆرانی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە حوکمرانەکانەوە، دروست بو.

لەسەردەمی دەسەلاتی نادر شادا(1148-1160)، محەمەد عیسی خانی بەگلەربەگی ئەفشار داوای لەنادر کرد بۆ سەرکوت کردنی بڵباس یارمەتی بدا. ئەویش هیّزیّکی گەورەی بەسەرکردایەتی نصر الله میرزای کوری و، ئیبراهیم خانی ظهیر الدولەی برایدا بۆ نارد، لەگەڵ هیّزەکانی محەمەد عیسا خان لەنزیك سابلاخ یەکیان گرتەوە، هەڵیان کوتایە سەر ترکەش لە قەندیل(1149). ئیّلی بڵباس هەر 2 هەزار کەسیّ ئەبون، هەندیّکیان کوژران و، هەندیّکیان گیران و، ئەوانی تریشیان هەلاتن[57]. نادرشا خۆیشی بۆ چاو ترساندنی خەڵکی ناوچەکە دوای ئەوەی دەستی لەئابلوقەدانی موسڵ هەڵ گرت لەساین قەلاوە چو بۆ سەردانی سۆمای برادۆست قەلاکانی بانیە و بەردەرەش(1158)[58].

بڵباس ئیّلیّکی دەوڵەمەن بون، خاوەنی ئاژەڵ و گاران و رەوەی زۆر گەورە بون، هەروەها ئەرزیّکی بە پیتی فراوانیان لەبەردەستدا بو، کاربەدەستانی

عەجەم چاوی تەماعیان بری بوە سامان و داراییان و، ئەیان ویست بەزەوت کردن و تالانی ماڵ و دارایی ئەوان خۆیان دەوڵەمەند بکەن. مەزنەکانی بڵباسیش ئەیان ویست کەم ترین باج و سەرانەو پێشکەش بدەن، هۆی سەرەکی ململانێ و تێکهەڵچونی خوێناوی ئەفشاری عەجەم و بڵباسی کورد، ئەگەرچی تێکەڵاو بو لەگەڵ ناکۆکی مەزهەبیی و نەتەوەیی، بەڵام لەراستیدا زۆرتر لایەنی ئابوری هەبو، نەك لایەنی سیاسی.

حاکمەکانی ورمێ و مەراغە هەرکەس بوایە ئەبو یەکێ لەبەندەکانی کارنامەکەی" تەمێ کردنی بڵباس و ئێلە کوردەکانی تر بێ. چەند جار تێکهەڵچونی خوێناوی لەنێوان سوپای عەجەم و ئێلە کوردەکاندا رویدا. دەزگای بەرێوەبەرایەتی ئێران تا ئەهات بۆگەن تر ئەبو، ئاڵوگۆری یەك لەدوای یەکی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەفەوی و، ئەفغانی و، ئەفشارو، زەندو، قاجار، هەمیشە گۆرانی حاکمەکانی ورمێ و مەراغەشی بەدودا ئەهات. بەرتیل وەرگرتن بەناوی پێشکەشەوە بو بەیەکێ لەنەریتەکانی خۆ نزیکخستنەوە لەدەرباری شاهی و لەحاکمەکانی تەورێز. حاکمەکان پلەو پایەکانی خۆیان بە پارە ئەکری، لەبەرئەوە ئەوانیش پلە حکومەتییەکانی خوار خۆیان بە پارە ئەفرۆشتەوەو، هەریەکەش هەوڵی ئەدا زۆرترین سامان و دارایی پێکەوە بنێ و ماوەی دەسەڵاتداریتی خۆی بەکاربهێنێ بۆ خۆدەوڵەمەند کردن بەهەر رێگەیەکی نامەشروع. زیادکردنی باج و سەرانە، داگیرکردنی زەویوزار، زەوتکردنی ماڵ و دارایی خەڵك، تالان، جەریمە کردنی بە ناهەق.

ئێلەکانی بڵباس و زەرزا ئەوەندەیان زوڵم لەدەزگای کاربەدەستی عەجەم دی بو، شۆرشیان هەڵگیرساند. بناری قەندیل و شنۆ هەتا ناوچەی دولیان لەعەجەم ئازاد کرد. هێزەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری لێ دامەزراندن، هێزەکانی عەجەمیش کەوتنە خۆسازدان بۆ سەرکوت کردنیان. رۆستەم خانی حاکمی ورمێ لەرێگەی جاریجان و قاشقەگدوکەوە بو سەرلاجان و، محەمەد بەگی گەورەی قەرەحەسەنلو و، موئمین خانی حاکمی ساین قەلا لەگەلی قاسملۆوە بۆ سەر شنۆ چون. کابایزی مەزنی بڵباس لەشنۆوە سەرپەرشتی شەرەکەی ئەکرد. ئێلی زەرزا لەدەشتەبیل شکان و لە گەردنەی شنۆ خۆیان گرتەوە. لەم شەرەدا لەکورد، کابایزی مەزنی بڵباس و لەعەجەم، محەمەد بەگی قەرەحەسنلۆ کوژران(1178ك)[59].

کاربەدەستانی عەجەم لە پاڵ بەکارهێنانی زەبروزەنگ دا دژی ئێلەکانی کورد، بۆ دەستەمۆ کردن و سەرپێ دانەواندنیان، کەوتنە بەکارهێنانی هەندێ

ڕێگەی تری وەکو دامەزراندنی خزمایەتی بەهۆی ژنوژنخوازییەوە لەگەڵ هەندێکیان و، دروستکردنی ناکۆکی و دوژمنایەتی لەنێوان هەندێکی تریان داو، بەگژاکردنی یەکتری. هەروەها هەوڵیان ئەدا لەململانێی ناوخۆیاندا کەڵکیان لێ وەربگرن. لەو کێشەیەدا کەنەیارەکانی نەجەفقولی دونبولی حاکمی تەورێز، ئەیان ویست تەورێزی لێ داگیر بکەن، نەجەفقولی لەدەس ئەوان بۆ خوی هەڵات و، داوای یارمەتی لە ئیمام قولی خانی حاکمی ورمێ کرد. ئەویش جگە لەهێزەکانی ئەفشار، شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخ و، جەعفەر سوڵتانی زەرزا حاکمی شنۆو، قەرەنی ئاغای مەزنی بڵباس و، میرزا ئاغای سەرخێڵی شوکاکی بەشەڕکەرانی ئێلەکانیانەوە ڕەوانەی خۆی کرد(1195ك)بۆ یارمەتی دونبولییەکان و بەلاداخستنی ئەو ناکۆکییە بەقازانجی ئەوان[60].

ئەحمەد ئاقای مقدم تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بڵباس کرد. نەجەفقولی حاکمی تەورێز، حاجی عەلی محەمەد ئاقای حاکمی مەراغەی لەسەر ڕاووڕوت کوشت بو(1190ك)[61].

ئەحمەد ئاقای کوڕی لەجێگەی ئەو کرابوە حاکمی مەراغا. ئەحمەد ئاقا بە پێی ڕاسپاردەی دەرباری ئێرانی، بە پیلان کەوتە دامەزراندنی دۆستایەتی لەگەڵ باپیر ئاغای مەنگور مەزنی ئێلی بڵباس و، هێمنی کردەوە. دۆستایەتییەکەیان ئەوەندە بەهێز بو داوای لەباپیر ئاغا کرد بۆ سەندنەوەی تۆڵەی باوکی لەحاکمی تەورێز هاوکاری بکاو، بەخۆی و هەزار کەس لەسوارە هەڵبژاردەکانی بڵباسەوە بچێ بۆ یارمەتی دانی. باپیر ئاغاش هەزار سواری هەڵبژاردەی لەگەڵ خۆی بۆ مەراغا برد. ئەحمەد ئاقا بەناوی میواندارییەوە هەرچەند کەسێکیانی لەماڵێکدا دامەزران، لەنیوەی شەودا بەنوستویی هەمویان کوشتن(1198ك)[62]. شایەرەکانی موکریان ئەم کارەساتەیان کردۆتە بەیتێکی تراجیدی بەگۆرانییەوە ئەیڵێن[63]. کاربەدەستانی ئێرانی لەسەر ئەم تاوانە نازناوی((خان))یان بە ئەحمەد ئاقا بەخشی و بو بە((ئەحمەد خانی مقدم)).

محەمەد قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار بۆ ئەوەی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلی زەرزا دا بمەزرێنێ خوشکێکی خۆیدا بو بەئەفراسیاب سوڵتان زەرزا. لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان ئاقا محەمەد خانی قاجار(1193-1211ك)ولوتف عەلی خانی زەند(1203-1209)لەسەر تەختی ئێران هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو. ئێران هێشتا ناوەندێکی دەسەڵاتداریی تێدا

جێگیر نەبوبو، حاکمەکانی ناوچەکان هەوڵی خۆ بەهێزکردن و خۆدەوڵەمەند کردنیان ئەدا. کەسیان چارەنوس و پاشەڕۆژی خۆی نە ئەزانی.

محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ ئێلەکانی زەرزا و شوکاکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا بو بۆ تاڵان کردنی ئێلی بلباس، کەهێشتا 3 ساڵ بەسەر کارەساتی کوشتنی بەکۆمەڵی مەنگوردا لەمەراغا تێ نە پەڕی بو، هێزێکی ناردنە سەر، لەو کاتەدا قەرەنی ئاغا مەزنی بلباس بو، لەسەرچەمی لاوین تێکهەڵچون(1201ك) بلباس شکان و هەڵاتن بۆ چیا. ماڵ و داراییان تالان کرا[64]. بوداق خانی موکری ئەگەرچی لەهاوکاری عەجەم دریغی نەکرد بو، بگرە تاوانبار کرا بو بەدەس تێکەڵاوکردن لەگەڵ عەجەم بۆ قڕانی بلباس، کەچی ئەویش لەسزادانی عەجەم رزگاری نەبو، چاویان هەڵکۆڵی(1203ك)[65].

ئاقا محەمەد خانی قاجار بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شاهێتی خۆی روی کردە ئازەربایجان. ویستی محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ بگۆڕی. محەمەد قولی لەترسی گیانی خۆی پەنای برد بۆ ئێلی زەرزا لەشنۆ، ئاقا محەمەد فەرمانیدا بەقاسم خانی حاکمی نوێی ورمێ، کەبرای محەمەد قولی بو، لەگەڵ عەسکەر خانی ئەفشار بچن بۆ تەمێ کردنی ئێلی زەرزا. محەمەد قولی گەڕایەوە لای عەجەم و بەخشییان[66]. بەلام داڵدەدانی ئەو، بوە بەهانەی پەلاماردانی زەرزا. ئێلی زەرزا داوای لەئێلەکانی بلباس و هەرکی کرد بەدەنگیەوە بێن و بۆ بەربەستی هێرشی عەجەم. قاسم خان جگەلە هێزی ئەفشار، هێزەکانی دونبولی و موکریشی لەگەڵ خۆی برد بوە سەر زەرزا. هێزەکانی موکری لەژێرەوە لەگەڵ زەرزا ڕێك کەوت بون شەڕی یەکتری نەکەن. هێرشی عەجەم تێکشکا. هەزار کەسی لەشەڕکەرانی ئەفشار و دونبولی کوژران(1206ك)[67].

محەمەد قولی خان سەر لەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ(1207ك). ئەفراسیاب سوڵتانی زەرزا، هەم زاوای بو، هەم لەتەنگانەدا داڵدەی دابو، بەخۆشی دامەرزانەوەیەوە چو بۆ پیرۆزبایی لێ کردنی بۆ ورمێ، بەلام لەوێ دەرمانداویان کردو مرد[68].

فەتح عەلی شاهی قاجار(1185-1250ك)بۆ جێگیر کردنی دەسەلاتی خۆی لەئازەربایجان و، سەرکوت کردنی سەرپێچی محەمەد قولی خان، خۆی لەرێگەی تەورێز- مەراغا- سابلاخەوە روی کردە ورمێ[69]. محەمەد قولی بەبریندار لەشەڕدا گیرا. فەتح عەلی شا، حسێن قولی خانی لەجێگەی ئەو

کردە حاکمی ورمێ و، عەباس میرزای کوڕی خۆی کە(نائب السلگنە)ی بوو کردە والی ئازەربایجان.
عەباس میرزا(1203-1249ك) ماوەیەکی درێژ لەئازەربایجان حوکمڕانی کرد، لەسەردەمی ئەوا رووداوی گرنگ رویدا، جەنگی روسی- ئێرانی کەچەندین سالی خایاندو قۆناغی یەکەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی گولستان(1813/1228)و قۆناغی دوەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی تورکمان چای(1828/1243) کۆتایی هاتو، جەنگی عوسمانی-ئێرانی کەئەویش چەندین سالی خایاند بە پەیماننامەی ئەرزرۆم(1238ك)تەواو بو.
دابین کردنی خەرجی جەنگەکان و، بژاردنی زەرەری روسیەو، خەرجی نوێ کردنەوەی قشونی ئێران و، خەرجی پێویستییە زۆرەکانی دەرباری بۆگەنی قاجارو، خێزانە دەسەلاتدارەکانی، باری سەرشانی هەمو خەلکی ئێرانی قورس کرد بو، بەتایبەتی خەلکی کوردستان، ئەوی کەوت بوە ناوچەی دەسەلاتی عەباس میرزاوە.
ئێلی بلباس کەلکیان لەئالۆزانی هەلومەرجی ئازەربایجان وەرگرت. ناوچەکانی خۆیان لەژێردەستی کاربەدەستانی عەجەم دەرهێناو، تا نزیک قەلای ورمێ پێشرەوییان کرد(1214ك) هێزەکانی عەجەم چەند جارێ چونە سەریان بێ ئەوەی بتوانن چاریان بکەن[70]. عەباس میرزا فەرمانیدا بەحسێن قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار کەبەسوپای ئەفشارو بەئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی کەبەسوپای مقدمەوە لەکەناری چەمی گادەر یەك بگرنەوە، بۆ ئەوەی پێکەوە پەلاماری ئێلی بلباس بدەن و شۆرشەکەیان دا بمرکێننەوە، لەم سەردەمەدا عەجەم توانی بوی هەندێ لەئێلە کوردەکان دەستەمۆ بکاو، بهێنێتە ژێر فەرمانەوە. بۆ ئەم هێرشە هەندێ لەشەرکەرانی ئێلەکانی شوکاك و زەرزا و شەمزینان ساز درابون. هەمویان لەسلدوز کۆبونەوە. تۆپخانەیان لەگەل خۆیان برد.
هێزەکانی بلباس لەدەشتی لاجان دامەزرا بون، هۆزی پیران بەسەرۆکایەتی مامەند ئاغاو، هۆزی مەنگور بەسەرۆکایەتی هەمزە ئاغاو، هۆزی مامەش بەسەرۆکایەتی سوار ئاغاو، هۆزی بالەك بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم سولتان.
حسێن قولی خان سەرکردەی گشتیی هێزەکانی عەجەم، هێزەکانی خۆی بۆ شەر دابەش کرد" شەرکەرانی ئێلی شوکاکی بەسەرۆکایەتی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەچەرخەچی لەشکرو، شەرکەرانی ئەفشاری لەقۆلی راستو،

شەركەرانی مقدم مەراغەیی لەقۆڵی چەپ داناو، خۆیشی لەناوەندی هێزەكەدا جێگەی گرتو، تۆپخانەیان لێ دابەستن.
لەرۆژی هەینی 1ی سەرەگانی 1216دا هێرشیان دەست پێ كرد.
نابەرامبەرییەكی ئاشكرا لەژمارەو چەكو رێكخستنی ئەم دو هێزەدا هەبو، لەئەنجامی شەرەكەدا ئێلی بلباس تێكشكاو شپرزە بو. ژمارەیەكی ئەوەندە زۆریان لێ كوژرا، بەقسەی میرزا رەشید، بەفەرمانی بەگلەربەرگ لەبناری چیای قەندیل دا لە((لەسەری براوی پیاوەكانی ئەم ئێلە لەدو جێگە منارەیان دروست كردو، موئەزین بۆ بانگدان لەسەریان راوەستان)). پێنج شەش ئەسپی رەسەنی ئەو تالانییەشیان هەڵبژارد لەسەلكی شەركەرانی كورد باریان كردنو، بەرەشید سوڵتان قاسملۆی ئەفشاردا، بەدیاری بۆ فەتح عەلی شایان نارد[71]. ماڵو دارایی و رانو رەوەی ئەم ئێلە تێكشكاوەو هەرچی بەردەستی دوژمن كەوت بەتالان برا.
دوای ئەم سەركەوتنە بەگلەربەگ لەلاجانەوە چو بۆ سەردانی شنۆ، قاسم سوڵتانی زەرزا كەئەویش لەم كوشتارەدا هاورێ لەگەڵ عەجەم بەشدار بو، لەگەرانەوەی بەگلەربەگدا بۆ خواحافیزی تاگەردنەی شنۆ لەگەڵی چو بو، بەگلەربەگ بەدەم رێگاوە رێوشوێنی جۆری بەرێوەبردنی لێرە بەدواوەی شنۆی بۆ قاسم سوڵتان رون ئەكردەوە، لەو كاتەدا لەسەر بەرزایی گەردنەكە گۆرستانێكی گەورە سەرنجی حسێن قولی خانی راكێشا كە لەگۆرستانی خێڵە كوردەكانی نەئەكرد. بەگلەربەگ لەقاسم سوڵتانی پرسی:((ئەو گۆرستانە چییە؟)) ئەویش زمانی سوتا وتی: ((ئەوە گۆرستانی كوژراوەكانی ئەفشارە كە لەسەردەمی لێخرانی محەمەد قولی خاندا لەتێكهەڵچونێكی ئەفشاردا بەسەركردایەتی قاسم خانی برای محەمەد قولی خان لەگەڵ ئێلی زەرزادا كوژراون)). لەوەش مەبەستی تێكهەڵچونەكەی ساڵی 1206بو. لەسەر ئەم قسەیە بەگلەربەگ فەرمانیدا بەندی گرانیان خستە گەردنی قاسم سوڵتانو بەگیراوی لەگەڵ خۆیان بردیانە ورمێ. لەكاتێكا لەورمێ بەبۆنەی ئەم سەركەوتنەوە ماوەی 3 رۆژ بو جەژنو شاییان ئەكرد. لەگەرمەی ئەم ئاهەنگانەدا، قاسم سوڵتانی زەرزا ئەگەرچی ئەویش لەگەڵ هێزی عەجەمدا چو بوە سەر هاونەتەوەكانی خۆی، لەباتی ئەوەی خەلات بكرێ، بەفەرمانی حسێن قولی خانی بەگلەربەگ، لەسەر ئەو قسەیە بەدارو فەلاقەوە بەسترا پاش سزادانێكی سەخت، 3 هەزار تومان جەزایان لێ سەند، ئینجا بەریاندا[72].

عەباس میرزا لەکاتێکا خەریکی گفتوگۆی ڕێککەوتنێکی زەلیلانە بو لەگەڵ ڕوسیا(1227)، تاڵان کردنی ئێلی بڵباسی سپارد بەئەحمەد خانی مقدەم و عەسکەر خانی ئەفشار بەو مەرجەی 15هەزار تومان، لەباتی ئەو تاڵانییە، بەدیوانی بەرزی عەباس میرزا بدەن[73]. ئەحمەد خان بۆ ئەوەی عەسکەرخان لەو دەسکەوتە بێ بەش بکا، پێشدەستی کرد. خۆی بەتەنیا چوە سەریان کوشتاری لێ کردن و سەر لەنوێ تاڵانی کردنەوە. بێ بەش کردنی عەسکەرخان لەم تاڵانییە دوژمنایەتی لەنێوان ئەودو پیاوەدا دروست کرد[74].

عەباس میرزا بۆ ئەوەی تەنگ بەئێلی بڵباس هەڵبچنێ، یاخود بەقسەی میرزا ڕەشید بۆ ((دەفعی شەر))ی ئەم(گائفە چالە))یە ناوچەی سلدوزی بەخشی بەئێلی قەرەپاپاخ[75] کە لەئەنجامی دەس هەڵ گرتنی ئێران لەئەرزەکانی ئەوبەری ڕوباری ئاراس بۆ دەوڵەتی ڕوسیا، ناچاربون کۆچ بکەن بۆ ئێران.

عەجەم بۆ ئەوەی پەرزەی ئەم ئێلە سەرکێشە ببڕن، ئەمیر خانی قاجار(خاڵۆی نائب السلگنە)، لەناوبردنی پاشماوەی ئەم ئێلەی بەهاوکاری سوپاکانی ئەفشار مقدم پێ سپێردرا. ئەویش دوساڵ لەسەریەك هەڵی کوتایە سەریان. دوای کوشتارو تاڵان پەرە وازەی کردن و هەتا شارەزوورو گەرمیان راوی نان(1231-1232ك)[76].

بڵباس لەدوای ئەو کارەساتە خوێناوییانە ئەگەرچی لەهەندێ شوێنی دێرینەی خۆیاندا مان، بەلام وەکو کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزی ئێلگەل لەبەریەك هەڵوەشان. هەندێکیان پەرەوازە بون بۆ شارەزور، بیتوێن، پشدەر، بناری کۆسرەت، دۆڵی شەهیدان، تەنانەت هەندێکیان پەڕینە لای هەولێرو موسڵ.

5/2 شازادەکانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە کوردستانەوە

سەردەمی قاجار هاوزەمان بو لەگەڵ هەوڵدانی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بۆ پەلهاوێشتن لەئاسیاو ئەفریقا. ڕوسیا چاوی بری بوە ناوچەکانی سەروی ئێران. جەنگی ئێرانی- ڕوسی لاوازی قشونی ئێرانی ئاسیایی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتی ڕوسیەی ئەوروپاییدا دەرخست. فەتح عەلی شا هەوالی جەنگی فەرەنسی- ڕوسی بیست بو. لە1219دا نامەیەکی بۆ ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسی نوسی، داوای هاوکاری لێ کردبو دژی ڕوسیا[77].

ناپلیۆنیش ئەوسا کەڵکەڵەی گرتنی هندستانی لەسەرا بو. ئەمەی بەهەل زانی" پەیمانی جەنگیی، سیاسی، بازرگانی((فینکن شتاین 1222))ی لەگەڵ بەست. نامەو نێردراوی تایبەتیشی بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی جوگرافی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی ئێران و، جێبەجێ کردنی ئەو رێککەوتنە ناردە ئێران.

ناپلیۆن بەهیوا بو، لەسۆنگەی دۆستایەتی ئێرانەوە، گوشاری روسی و ئینگلیزی لەئەوروپا لەسەر خۆی کەم بکاتەوەو، رێی لەشکرکێشی و داگیرکردنی هیندستانی بۆ تەخت بێ. هیوای لەسەرئەوە هەڵچنی بو" کەهەم هێزەکانی ئێران لەسەر رێوشوێنی سوپایی ئەوروپا رێك بخاتەوە بۆ ئەوەی ببێتە پشتیوانی لەشکرکێشی داهاتوی فەرەنسە بۆ سەر هیندو، هەم بتوانێ تەبایی و یەکێتی ئێرانی- عوسمانی بکاتە گوشارێکی قورس بۆ سەر روسیا.

یەکێك لەئەنجامە راستەوخۆکانی رێککەوتنی فەرەنسی- ئێرانی فینکن شتاین، ناردنی هەیئەتێکی نیزامی فەرەنسی بو بۆ ئێران. ناپلیۆن گرنگییەکی ئەوتۆی بەم هەیئەتەدا بو. خۆی رێوشوێنەکانی کارکردنی ئەم هەیئەتەی دانا بو. ئامۆژگاری و فەرمانەکانی بۆ نوسی بون[78].

هەیئەتی نیزامی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان لەکاتێکا هاتە ئێران(1222)کەهێشتا جەنگی ئێرانی-روسی بەلادا نەکەوت بو. ئەم هەیئەتە خزمەتی گەورەی لەشکری ئێرانی کرد، 3 ناوەندی مەشقیان لەتاران، تەورێز، ئەسفەهان دامەزران. زیاتر لە14 مانگ خەریکی مەشق پێ کردنی چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی بو. تەنانەت ئەوان وشەی سەربازیان داهێناو، ئونیفورمیان کردە باو. ئەم هەیئەتە هەوڵیدا لەشکری ئێران لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك بخات و تاکتیکە جەنگییە کۆنەکانی ئێرانییەکان بگۆرێ، فێری تاکتیکی نوێی بەکارهێنانی تفەنگ و نیزەو تۆپیان بکەن. دو کارگەی دارشتنی تۆپیان لەتاران و تەورێز دامەزران و لە1223ەوە کەوتە دارشتنی تۆپی سەنگین، کە پێشتر ئێران نەی بو[79].

چەند ئەندامێکی هەیئەتەکە لەتەورێز جێگیر بون. ئەوان خەریکی رێکخستنەوەی هێزەکانی عەباس میرزا بون،((فوج))ی نیزامییان لێ پێك ئەهێنان. ئەم فەوجانە هەرچەندە لەسەر شێوەیەکی نوێ تر لەجاران رێك ئەخران، بەلام لەسەرەتادا هەر لەهەمان تیرەو هۆزەکانی عەجەم و بەفەرماندەیی مەزنەکانی خۆیان کۆ ئەکرانەوەو رێك ئەخران. ئێلە کوردەکان بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم فەوجانەیان ئەکرد. ئاغاو گەورەکانی کورد

لەترسی ئەوەی نەوەکو دەسەڵاتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی خۆیاندا لەدەس بدەن. نەچونە ریزی ئەم فەوجانەوە. لەئەنجامدا ئەم فەوجانە بونە هێزێکی چەکداری رێکوپێک بۆ دەس گرتنی تەواو بەسەر هەمو مەڵبەندە کورد نشینەکاندا.

دەربارەی قاجار لەسەردەمی فەتح عەلی شادا لەوپەڕی فەسادا بو، نوسەرێکی ئەو سەردەمە ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژێکەوە کە پادشاە گەیشتە تەمەنی روشدو بلوغو توانی لەگەڵ ژنان بنوێو منالی لێ بکەوێتەوە تائەو کاتەی بۆ ئەو0 دنیا چو لە47 ساڵ زیاتر نەبو، کەچی لەم ماوە کورتەدا لە پشتی پاکی ئەو 2هەزار فرزەندو نەوەی لێ کەوتۆتەوە..و تائەمرۆ 21 ساڵ بەسەر مردنی ئەوا تێ پەریوە، ئەگەر فرزەندو نەوەکانی ئەو پادشایە بژمێرین سەیر نیە کەبگەنە 10 هەزار کەس..))[80].

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن ژمارەی ژنەکانی فەتح عەلی شاە گەیشتۆتە هەزار ژن[81].

ئێراناسی بەناوبانگ، لورد کیرزن، لەم روەوە نوسیویێتی:

((بەم زۆرییەو فرەیی نەوەیە بارو رۆژی رەعیەتە بەدبەختەکانی ئێران دیارە. هەمو ئەم شازادانە بەنێرو مێیانەوە، موچەیان لەدەوڵەت وەرئەگرت. سەرەرای ئەوەش حکومەتی شارەکانی ئێران بەدەس شازادەکانەوە بو، زۆری ئەوانە لەشارێکا بەمیرات فەرمانفەرما بون، وەکو کوللەی برسی بەری رەنجی جوتیارانی ئێرانیان هەڵئەلوشی[82].

عەباس میرزا چوارەمین کوری فەتح عەلی شا، وەلیعەهدو نائب السلگنەو، والی تەورێز بو، لەتەمەنی 46 ساڵیدا مرد(1249ك)کەچی ئەویش 26 کورو 22 کچی لە پاش بەجێ مابو[83] کەیەکێکیان محەمەد میرزا(1250-1264)، ئەو کەسەی دوایی لەجێگەی فەتح عەلی شای باپیری بو بەشای ئێران.

خەرجی گرانی هەردو خولی جەنگی ئێرانی-روسی:(1218-1228)و(1242-1243)وخەرجی پێکهێنانی لەشکری نوێی ئێرانو، خەرجی هەردو خولی جەنگی ئێرانی- عوسمانی:(1221)و(1236)و، خەرجی ئەو هەمو شازادەیەو هی کۆشكو سەراو ژیانی تایبەتییان لەئەستۆی خەڵکی ئێراندا بو، بەتایبەتی لەئەستۆی خەڵکی ئازەربایجاندا، کەعەباس میرزا والی بو.

شەڕەکانی عەباس میرزا لەگەڵ روس و تورك زیانی زۆریان لەکورد دا. هەزاران کەس لەئە نجامی ئەم شەڕانەدا کوژران و، بەسەدان ئاوایی توشی تالان و کاولی و زەرەر بون، کەچی لەرێککەوتنەکانیشی نەك هەر هیچ قازا نجێکیان نەکرد, بەڵکو توشی زەرەری گەورە تر بون. لەئە نجامی پە یمانەکانی گولستان و تورکمانچای دا، هەروەکو ئێران ئەرزێکی فراوانی لەدەس دا، ناچاربو دراوێکی زۆر لەباتی زەرەری جەنگ بەروسیا بدات, بەڵکو هەندێ لەناوچەکانی ئازەربا یجان، لەوانە هەندێکی کورد نشین، وەکو بارمتە لەژێردەستی هێزەکانی روسدا مایەوە تا ئێران ئەو چەردە دراوەی دا کەگفتی دابو. لەئە نجامی ئەم دو پە یمانە دا چەند ئێلێکی کورد کەوتنە ژێر دەستی روسیاوە، چەند ئێلێکی تریشیان زۆزان و لەوەڕگاو پاوەن و ئاواییەکانی خۆیان بەیەکجاری لەدەس داو دەربەدەر بون.

هەر لەئە نجامی زوڵمی کاربەدەستانی قاجاردا ئێلە گەورەکانی حەیدەرانلوو سیپکی و هەندێ هۆزو تیرەی تری کورد بەکۆمەڵ لەناوچەکانی ماکۆو خویەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی کۆچیان کرد. کۆچی بەکۆمەڵی ئەم ئێلانە ئەوەندە گرنگ بو، تەنگوچەڵەمەیەکی لە پەیوەندی دەرباری قاجارو بابی عالی تورکدا خولقاند، کە بەیەکێ لەهۆ سەرەکییەکانی هەڵگیرسانی خولی دوەمی جەنگی ئێرانی- عوسمانی دائەنرێ کەبە پە یمانی یەکەمی ئەرزڕوم دوایی هات و مادەی سێیەمی بەتاییەتی بۆ ئەوان تەرخان کرا بو.

پە یمانی یەکەمی ئەرزڕۆم(1238)سەر لەنوێ کوردستانی لەسەرێ هەتا خوارێ لەنێوان هەردو دەوڵەتی رۆم و عەجەمدا، بە پێی پە یمانەکەی ساڵی 1159، دابەش کردەوە. سنوری ئەو پە یمانەش لەسەر بنچینەی پە یمانی زەهاو دانرا بو. پە یمانی ئەرزڕۆم، بەبیانوی ((دەس وەرنەدان لەکاروباری ناوخۆی یەکتری))و((خۆ هەڵ نە قورتاندن لەکاروباری کوردستان))و((لابەلاکردنی بەخۆشیی کێشەکانی هاتوچۆی رەوەندەکان بۆ گەرمیان و زۆزان))بە پێی مادەی یەکەمی و((جۆری بەلاداخستنی کێشەی ئێلە پەنا دراوەکان))و((داڵدە نەدانی راکردوانی یەکتری))بە پێی مادەی سێیەم و چوارەمی، بناغەی رێوشوێنەکانی هاوکاری سیاسی و سوپایی هەردو دەوڵەتی دژی بزوتنەوەی کورد دارشت.

فەتح عەلی شا کورەکانی خۆی و زاواکانی لەشوێنە گرنگەکانی ئێراندا ئەنا، عەباس میرزا لەئازەربا یجان و، محەمەد عەلی میرزا حوکمڕانی رۆژئاوای ئێران و، محەمەد وەلی میرزا حوکمڕانی کرمان بون. هەریەکەیان

هێزێكی چەكداری پێكەوە نابو، بەئارەزوی خۆیان باج و سەرانەیان لەخەڵك ئەسەند. ئەمانە حەسودییان بەیەكتری ئەبرد، بەتایبەتی بەعەباس میرزا، نەك بەتەنیا لەبەرئەوەی باوكی بەوەلیعەهدو جێنشینی خۆی دای نابو، بگرە لەبەرئەوەش چونكە ئازەربایجانی بەو سپارد بو، كە گرنگترین و دەوڵەمەندترین ئیالەتی ئێرانی بو، یەكێ لەهۆكانی تێكشكانی عەباس میرزا لەهەردو جەنگی روسیدا ئەوە بو، براكانی لەكاتی پێویستدا نە هێزیان بۆ یارمەتی دانی ناردو، نە بەشداری خەرجی جەنگەكانی بون[84].

شازادەكانی قاجار بەهەمو ئێراندا بلاوبونەوە، هەریەكەیان هەڵپەی ئەوەی بو" گوندو ئەرزو ماڵو دارایی خەڵك زەوت بكا، خۆی دەوڵەمەند بكا، ژیانێكی خۆش بۆ خۆی دابین بكا، هەریەكێ لەمانە وەكو نیشانەی خانەدانێتی میرزایەكی بەدواوە ئەنوسراو، نازناوێكی زلی بۆشی پێ ئەدرا. هەندێك لەمانە گەیشت بونە ئازەربایجان و، هەندێكیشیان بونە حاكمی ورمێ لەوانە: محەمەد رەحیم میرزا چیاو الدولە، ئەكبەر میرزا، مەلیك مەنسور میرزا، ئەحمەد میرزا معین الدولە.. ئەمانە لە دەرباریكا گەورە بو بون كە لەهەمو رویەكەوە نمونەی فەسادی سیاسی، ئەخلاقی، مالی، ئیداری بو. ئەوانەی ئەبون بەحاكمی ورمێ گوێیان نەئەدایە باش كردنی گوزەرانی خەڵك و پێشكەوتنی وڵات. خەریكی راووروت و سەندنی باج و سەرانەو، وەرگرتنی بەرتیل و پێشكەش و، زەوت كردنی ماڵو دارایی خەڵك و، دەس گرتن بەسەر ئەرزو دەرامەتی ئاواییەكان دا بون. فەتح عەلی شا خۆی كابرایەكی پولەكی پارەپەرست بو، خۆشییەكی سەیری لەكۆكردنەوەی زێرو خشڵ و گەوهەر وەرئەگرت، بەدیاری و پێشكەش كاری كاربەدەستانی رائەپەراند. دەرباری قاجار پلەو پایەو نازناوی بە پارە بەكاربەدەستانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت ئەفرۆشت. ئەوانیش پلەو پایەی حكومەتیی خوار خۆیان بەخەڵكی تر ئەفرۆشتەوەو، بەهەمویان خەریكی روتاندنەوەی خەڵك بون. كونت گوبینو، وەزیری موختاری فەرەنسی لەدەرباری قاجاردا لەسالانی (1855-1272/1858-1275)لەكتێبی((3 ساڵ لەئاسیا))دا دەربارەی بەرتیلخۆریی لەئێراندا نوسیوێتی:

((یەكێ لەو عەیب، بگرە لەو بەلایانەی لەئێراندا رەگی داكوتاوەو، بڕینیشی زۆر دژوارە، بەڵكو مەحاڵە، بەرتیلخۆرییە. ئەم كارە بەجۆرێ بلاوە، لەشاوە بیگری تا پچوك ترین مەئموری دەوڵەت بەرتیل وەرئەگرن. كەچی هیچ كەس دەنگی لێوە نایەت. ئەڵێی هەمو مەئمورو كاربەدەستانی ئێران

لەسەرێ تاخوارێ لەناو خۆیاندا لەسەر ئەوە رێك کەوتون، کە لەمەسەلەکە بێدەنگ بن. لە پێش ئەوە دا بچمە لەندەن کتێبی حاجی بابای ئەسفەهانیم دەسکەوت، لەکاتی خوێندنەوەیدا بەرچاوم کەوت، کە لەزەمانی سەڵتەنەتی فەتح عەلی شادا، وەزیری موختاری ئینگلیزی، فەردەیەك پەتاتەی بەدیاری بۆ دەوڵەتی ئێران بردبو، گوتبوی کەئەگەر ئەو گیایە لەئێراندا بروێنن هەرگیز توشی قاتوقری نابن چونکە رواندنی ئاسانە، بەروبومی زۆرە، بەباشی جێگەی نان ئەگرێتەوە، بەڵام سەدری ئەعزەمی فەتح عەلی شا، پێش ئەوەی پەتاتەکە وەربگرێ گوتبوی: ئەگەر رواندنی ئەم گیایە لەئێراندا بڵاو بکەمەوە چەندە بەرتیل بەمن ئەدەن؟

((ئەو کاتە من هێشتا نەهات بوم بۆ ئێران، سەرم سورما بو چۆن ئەبێت سەدری ئەعزەمی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو ئێران، بۆ چاندنی روەکێك کەقازا نجی هەمو خەڵکی تێدا بێ، داوای بەرتیل بکا. بەڵام ئەوە ماوەیەکە کەوا خۆم لەئێران ئەژیم، هەست ئەکەم کەئەو قسەیە راست بوە.

((مەحاڵە لەئێران تۆ ئیشت بەیەکێ لەمەئمورەکانی دەوڵەت هەبێ و بتوانێ بەبێ دانی بەرتیل کارەکەی خۆت بروێنی..))[85] مەبەستی لەو سەدری ئەعزەمەی کەبەرامبەر بە پەرە پێدانی رواندنی پەتاتە داوای بەرتیلی کرد بو، هەمان میرزا شەفیعی بەناوبانگە، کە لە1215 تا 1234 واتە لەیەکێ لەئاڵۆزاوترین دەورانی مێژوی ئێراندا سەروەزیر بو[86].

یەکێکیتر لە پیاوە هەرە بەناوبانگەکانی ئێران، میرزا حسێن خانی مشیر الدولە و سوپا سالاری ئەعزەم، ئەویش لەو ماوەیەدا کەبو بەسەدری ئەعزەمی ئێران، بەرامبەر بە پە نجا هەزار لیرە بەرتیل((ئیمتیاز))ێکی بە رویتەر دا(1872/1289)، کەمافی دروستکردنی رێگەی ئاسنینی رەشت- تاران- خەلیج، تراموای ناو تاران، دەرهێنانی هەمو کانەکانی ئێران، بەکارهێنانی لێرەوارو ئاوا کردنەوەی زەویوزاری بەیار، هەڵکەندنی جۆگەو هەڵبەستنی بەنداو، دامەزراندنی ئاش و کارگە، بانك، خەتی تەلگوراف..ی ئەدایە. روسیا نەی هێشت ئەم ئیمتیازە سەربگرێ[87].

عەباس میرزا نائب السلگنە، جارێکیان تالان کردنی ئێلی بلباس بەقۆنتەراتی 15 هەزار تومان دا بەدو کەس لەسەرکردەکانی هێزەکەی[88]. جارێکی تریش بەرامبەر بە30 هەزار تومان هێزێکی بەسەرکردایەتی حەبیب الله خانی شاهسون و سلیمان خانی گورجی بۆ هاوکاری مەحمود پاشای بابان نارده سەر سلێمانی[89].

دەزگای دەوڵەتیی عەجەم لەتەوریز خەریکی سازدانی هێزی نیزامی بو، بەو هێزانە هەوڵی ئەدا بەتەواوی دەس بەسەر ناوچەکەو بەسەر ئێلە کوردەکانی ڕەوەندو نیشتەجێدا بگرێو، شوێنە سەختەکان کە پێش تر نەیان ئەتوانی بیگەنێو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون پەنایان بۆ ئەبرد، ئەوانەش قایم بکەن. باجی قورسو، جەریمە کردنی نارەواو، گێچەڵ کردن بەوانەی گومانی سامانو دارایی یان لێ ئەکراو، تاڵان کردنی هۆزو ئاواییەکانی کورد بو بوە سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتی دەزگاکانی دەوڵەتو ژیانی کاربەدەستانی ورمێ.

ڕەوەندەکانی ڕۆژئاوای ورمێو هەرکیو شوکاکو بڵباس لەدانی ئەو باجە زۆرەی خرا بوە سەریان سەرپێچیان کرد. عەسکەر خانی ئەفشار چوە سەر ئێلی شوکاک، دوای ئەوەی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەفێڵ کوشت(1235)ناوچەکەشی زەوت کردن[90]. هەر ئەوچوە سەر مستەفا بەگی هەکاری لەئالباغ، کە لەسەر سنور بو، پاش 3 مانگ ئابڵوقەدان بەدیل گرتی[91] وماڵو دارایی تالانی کرد. فەتح عەلی ئەفشاریش چوە سەر ئێلی هەرکی پاش کوشتارو راونان تالان کردن[92]. ئەمیر خانی قاجاریش چوە سەر بڵباس دوای کوشتنو راونان تالانی کردن[93].

فەوجە نیزامییەکانی عەجەم کەوت بونە هەوڵ دانی ئەوەی دەس بگرن بەسەر شوێنە سەختەکانی کوردستاندا، قەلاکانی کونەمێشو بەردەڕەش کەدو شوێنی سەخت بونو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون رویان تێ ئەکرد، هەردوکیان گیرانو هێزی دەوڵەتییان لێ جێگیر بو (1260)[94]. کاربەدەستانی عەجەم پەناهێنانی نورڵڵای بەگی هەکارییان بۆ ناوچەکە کردە بەهانەی لەشکرکێشییەکی تر. نورڵڵا بەگ یەکێ بو لەهاوکارەکانی بەدرخانو بەشداری بەرەنگاریی هێرشەکانی عوسمانی بوبو. دوای تێکشکانی را پەڕینەکەیان، لەدەس ڕۆم هەلات بو لەناوچەکانی دەشتو تەرگەوەڕ دانیشت بو. کاربەدەستانی عوسمانی داوایان لەفەرمانفەرمای ئازەربایجان کرد کە بەگیراوی بیدەنە دەستیان. ئەویش فەرمانیدا بەگلەربەگی ورمێ کەنورڵڵا بگرێ. بیداتەوە دەست کاربەدەستانی سنوری عوسمانی. مەزنەکانی کورد ئامادە نەبون نورڵڵا بەگ بەدەستەوە بدەن. هێزە نیزامییەکانی عەجەم چون بۆ تەمێ کردنی یاخییەکانو گرتنی نورڵڵا بەگ، بەلام خەڵکی مەرگەوەرو تەرگەوەڕو دەشت بەکۆمەڵ روبەڕوی هێزەکانی عەجەم بونو شکاندیان[95].

محەمەد رەحیم میرزای کوڕی عەباس میرزا کەبو بەحاکمی ورمێ بۆ چاوترساندنی گەورەکانی کورد لە پێش هەمو شتێکەوە کەوتە گرتنیان" سەمەد خان و غەفور خان و عەبدوڵلا لەتیف لەسەرانی زەرزا، کەبۆ بەخێرهاتنی چوبون، هەموویانی گرت و، بەگیراوی ڕەوانەی تەورێزی کردن[96].

عەلی ئاغای شکەفتی سەرخێڵی شوکاکیان بەقسەی خۆش لاس داو هێنایانە ورمێ، لەوێشەوە بەگیراوی ڕەوانەی تارانیان کرد[97].

میر سوڵتان، نەوەی ئەمیر خانی یەکدەست لەگوندێکی چەپەکی سەرسنوری ئێرانی- عوسمانیدا بەناوی((بنار)) لەناوچەی مەرگەوەڕ ئەژیا. تا ئەو سەردەمە دەسەڵاتی عەجەم نەگەیشت بوە ئەوێ. نعمەتوڵلا میرزا ئەیویست ئەرزی ئاواییەکانی ناوچەکە داگیر بکاو، دەرامەتی زەویوزاری گوندەکان بۆ خۆی ببات.((مباشر))ی دانا بو بۆ قەبلاندنی بەشی خۆی لەبەروبومی کشتوکاڵ و ئاژەڵ و بەرهەمی ناوچەکە. میر سوڵتان ملی بۆ ئەم ملهوریيە نەدا. ئامادە نەبو ئەو ڕێوشوێنانەی ئەم کابرایەو((مباشر))ەکانی بۆ سەندنی ملکانە و باجەکانی تر دایان نا بو قبوڵ بکا. نعمەتوڵلا میرزا بۆ جێبەجێ کردنی خواستە تایبەتییەکانی خۆی داوای هێزی لەحکومەت کرد. لەتەورێزەوە فەرمان درا بەعەسکەر خانی سەرتیپ، لەهەمو قەڵاکانی مەڵبەندی ورمێ پاسەوان دابنێ بۆ ئەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت لەهەمو ناوچەکەدا جێگیر ببێ و حوکمەکانی بڕوا.

عەسکەر خان قەڵای بەردەسوری گرت و عەجەمی لێ دانا[98]. بەفرتوفێڵ یاخود میرزا رەشید گوتەنی بە((تدبیراتی صائبە و وعدەو وعید))میر سوڵتانی لەبنارەوە هێنایە بەردەستی خۆی. مباشرەکانی لەگەڵ ناردەوە بۆ بنار بۆ حساب کردنی ئەو باجانەی ئەبو بیدەن. لەوێ پێك نەهاتن و میر سوڵتان گوێی نەدانێ. خەڵکی بەردەسوریش چاویان لەو کردو، ئامادە نەبون داوای موباشیرەکان جێبەجێ بکەن[99].

عەسکەر خان فەوجە نیزامییەکانی قشونی ورمێی سازدا. بەتۆپخانەو سوارەوە لەچەمەنی دز گیر لەدەشتی مەرگەوەڕ لەشکرگای دامەزران، . هێزەکانی کۆکردەوە، حەسەن خانی سەر تیپی سوارەی قەرەپاپاخ و، میرزا ئاغای سەرخێڵی شوکاك و سوارەکانی ئەویش گەیشتن، 3 تا 4 هەزار سەربازو سوارە کۆبونەوە.

ئەم جارەش عەسکەرخان((تدبیراتی صائبە))ی بەکارهێنا، دەستەیەك سەربازی نارد کە لەقەڵای بناردا وەکو بارمتە بمێننەوە بۆ ئەوەی میر سوڵتان

زات بکا بێتە ناو لەشکرگاکەیان. میر سوڵتان هات. بەڵام لەوێ بەبیانوی ئەوەی نامە ئەنێرن بۆ تەورێزو چاوەروانی هاتنەوەی وەڵامەکەی ئەکەن، گلیان دایەوە، پاش چەند رۆژێ میر سوڵتان نائومێد بو. گەیشتە تینیو دەستی لەژیان شۆرد. بەیانییەکی زوو هەڵی کوتایە سەر چادرەکەی عەسکەرخانی فەرماندەی گشتی لەشکرو، دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەهەمان چادرا مەلیك مەنسور میرزاو نعمەتوڵلا میرزاشی لێ بو. لەم روداوە حەپەسان. بە پەلە پروزێ لەچادرەکە دەرپەرین. کەوتنە هاوار، نۆکەرەکانی سەرتیپ رژانە ناو چادرەکە. هەر لەوێدا میر سوڵتانیان ئەنجن ئەنجن کرد[100] هێزەکانی عەجەم ئەمەیان کردە بەهانەی تۆڵەسەندن. بەمەرگەوەر وەر بون بۆ کوشتن و تالآن کردن.

نوسەرێکی ئەرمەنی لەکاتی روداوەکانی ساڵی 1297دا خۆی لەسابلاخ بوە، کەهۆی بەشداربونی ئێلی زەرزاو سەرۆکەکانی لەخۆیان ئەپرسی، ئیبراهیم خانی سەرۆکی زەرزا لەوەڵام دا ئەڵێ:

((.. هەرکەسێ دەس لەگیانی خۆی بشوا، چی لەدەس بێ ئەیکا. ئەو زوڵمەی من لەحاکمی ورمێ معین الدولە و کورەکەی ئەو حاکمی شنۆم دیوە، چۆن لەبیرم بچێتەوە؟ لە پاش لێخرانی معین الدولە تۆ منت لەتەورێز بینی چەند جار سکالآو گازاندەم لای کاربەدەستانی ئازەربایجان کرد، لەو دەسدرێژییانەی کەشازادە لە منی کرد بو. هەمو سکالآکانی خۆم بەبەڵگە سەلماند کەشازادە 12 هەزار تومانی بێ هیچ بیانویەك لەمن سەندوە. هەمویان راستیی خاوەن هەق بونی من تێ گەیشتن، کەچی کەسیان هیچیان نەکرد بو بۆ لابردنی ئەو زوڵمەی لێم کرا بو، تەنانەت نەم توانی ئەو کچانەش وەربگرمەوە، کەبەزۆر لەئێلەکەی منیان زەوت کرد بو. سەرەنجام هەمو داواکانی منیان بە8 سەد تومان قەبڵاند، ئەویشیان هەر نەدامەوە. لەبەر ئەو شتانە بو، تۆڵە ئاگری لەجگەری ئێمە بەرداو، ئێمەی بۆ لاساریو یاخی بون راکێشا..)) [101].

کەڵەکە بونی ئەم روداوانە لەبیرەوەری هەردو گەلی ئازەریو کوردا، بەجۆرێکی سەلبی لە پاشەرۆژی پەیوەندییەکانیاندا رەنگی دایەوە. لەهەندێ سەردەمی دوایی ترا شێوەی جەنگی ناوخۆی نەتەوەییو مەزهەبیی بەخۆیەوە گرت.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

[1] سعيد نفيسی، تاريخ اجتماعیء سياسی ايران در دورة معاصر، ج1. تهران: بنياد 1366ش، ص12.
[2]هـ س، ل6.
[3] هـ س، ل 7-8.
[4] **عنايت الله رضا، اذربايجان و اران(البانيای ققفاز)، تهران: ايران زمين، 1360ش، ص** 198.
[5] **مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ، بغداد، دار الحرية، 983، ص 420-424.**
[6] نفيسی، س ن، ل 14-15
[7] محمد امين زكی، كوردو كوردستان، بەغداد، 931، ضاثكردنەوەی سيديان، ل 134-138.
[8] لەبارەی رەضەڵەكی سەفەوييەكانەوە برِوانە: احمد كسروی، شيخ صفیء تبارش، تهران، 1323ش.
[9] نصرالله فلسفی، زندطانی شاة عباس اول، ج1و2، ج 4، تهران: علمی، ثائيز 1369ش، ص220-221 دەربارەی هەمان بابەت برِوانە: د.عبدالحسين نوائی، شاه عباس ج1و2، تهران: زرين، 1367ش، ص15.
[10] بۆ ئاطاداری زياتر لەسەر ذيانی شا ئيسماعيلی سەفەوی، برِوانە: د. عبد الحسين نوائی، شاة اسمعيل صفوی، تهران ارغوان، 1368ش، رحيم زادة صفوی، زندطانی شاة اسمعيل صفوی، باهتمام ثررصفوی، تهران كتابفروشی خيام، 1341 ش، تاريخ عالم ارای صفوی، بكوشش يدالله شكری، ض2، تهران: **اطلاعات**،1363ش، **المحامي عباس العزاوي**، تاريخ العراق بين احتلالين، ج3، بغداد، 1939م، ط2، قم، **منشورات الشريف الرضي**،1410ق/1369ش.
[11] امير شرفخان بدليسی، شرفنامة، بكوشش محمد عباس، ض2، تهران: علمی،1364ش، ص284و334ء 345و530.
[12] ه س، ل213-372،230-408.
[13] عالم ارای صفوی، ل64، د. مجير شيبانی، تشكيل شاهنشاهی صفوية، تهران دانشطاة تهران، 1346ش، ص91.
[14] شيبانی، ل79-83.
[15] بدليسی، ل532.
[16] بدليسی، ل374؛ عالم ارای صفوی، ل104-108.
[17] بدليسی، ل537؛ نوائی، شاة اسمعيل...، ل32-33.
[18] هامر ثورطشتال، **تاريخ امثراطوری عثمانی، ترجمة ميزا زكی علی ابادی**، باهتمام جمشيد كيان فر،ج2، تهران: زرين، ثائيز 1367ش، ص 836؛ شيبانی، ل180.
[19] دەربارەی جەنطی ضاڵديَران برِوانە: شيبانی، ل167-208؛ هامر ثورطشتال، 832-848؛ عالم ارای صفوی، ل483-501.

[20] كليم الله توحدى(اوغازى)، حركت تاريخى كرد بةخراسان، ج2، مشهد: ضاثخانة دانشطاة فردوسى، 1364ش، ص137. ئةم نوسةرة خؤى كوردى خوراسانة، تا ئيَستا 3 بةرطى لةسةر راطويَزانى كورد بؤ خوراسان نوسيوة؛ حركت تاريخى كرد بةخراسان، ج1، مشهد، بهمن 1359ش. ج2 ارديبهشت 1364ش. ج3،مشهد، 1366ش.
[21] هةمان سةرضاوة، جلد2، ل152.
[22] **د. عبدالحسين نوائى، شا طهماسب صفوى، تهران: ارغوان 1368ش. ص**166.
[23]هـ س، ل167.
[24]هـ س، ل197.
[25] نوائى، هـ ج؛ بدليسى، ل195.
[26]نوائى، هـ ج.
[27] هـ س، ل197-198.
[28]د. منوضهر ثارسا دوست، ريشةهاى تاريخى اختلافات جنط عراقء ايران، ض3، تهران: شركت سهامى انتشارا، زمستان 1367ش، ص26-27؛ اصغر **جعفرى** ولدانى، بررسى تاريخى اختلافات ايرانء عراق، تهران: دفتر **مطالعات سياسى** و بين المللى، 1367ش، ص10-12.
[29]د.كةمال مةزهةر ئةحمةد، ميَذو، بةغداد، 1983، ل130.
[30]نوائى، شاة عباس، ج1و2، س ن، ل12.
[31]هـ س، ل8.
[32] نصر اللة فلسفى، زندطانى شاة عباس اول، ج3، ج4، تهران: علمى، 1369ش، ص1093.
[33] توحدى، س ن، هةمانجى.
[34] اسكندر بيط تركمان، تاريخ عالم اراى عباسى، ج2، تهران: امير كبير، 1350ش، ص807-810. ليَرة بةدواوة: اسكندر بيط.
[35] ئوسكارمان، تحفةى **مظفريه**، ساخكردنةوةو هيَنانةوةى بؤ سةر ريَنوسى كوردى هيَمن، بةغداد، كورِى زانيارى كورد، 1975، ل209-217.
[36]اسكندر بيط، س ن، ل811-814.
[37] فلسفى،ج3، ل1103
[38] ملا جلال الدين منجم، تاريخ عباس يا روزنامة ملا جلال، بةكوشش سيف الله وحيدنيا، تهران: وحيد، 1366ش، ص294.
[39]هـ س، ص 284-287.
[40] اسكندر بيط، س ن، ل658-659.
[41] شيبانى، س ن، ل79.
[42] نوائى، شاة عباس، هـ س، ص12.
[43] **ميرزا رشيد اديب الشعرا، تاريخ افشار بانضمام قيام شيخ عبيدالله،** بةتصحيح و **اهتمام** ثرويز **شهريار افشار-محمود راميان، تبريز،** ضاثخانة شفق، 1347ش، ص46. ليَرة بةدواوة: ميرزا رشيد.

[44] هـ س، ل 48.
[45] هـ س، ل48-49.
[46] على دهقان، **رضائية يا سرزمين زردشت، تهران**: ابن سينا 1348 ش، ص369.
[47] نفيسى، س ن، ج1، ل23.
[48] ميرزا رشيد، س ن، ل50-51.
[49] هـ س، ل52-55.
[50] هـ س، ل 58-59.
[51] هـ س، ل 57.
[52] بؤ تيَكستى تـةواوى تـوركىء فارسـى ثـةيماننامـةى زةهـاو برِوانـة: ميرزا سيد جعفر خان مهندس باشى(مشير الدولة)، رسالة تحقيقات سرحديةَ، بة اهتمام محمد مشيرى، تهران، بنياد فرهنط ايران، 1348، ص 74-81.
[53] احمد خانى، مةم وزين.
[54] ميرزا رشيد، س ن، ل190.
[55] هـ س، ل 67.
[56] هـ س، ل84.
[57] هـ س، ل 91.
[58] هـ س، ل165-166.
[59] هـ س، 201.
[60] هـ س، ل 187.
[61] هـ س، ل 189-191.
[62] ئوسكارمان، س ن، ل 742-759.
[63] ميرزا رشيد، س ن، ل 241.
[64] هـ س، ل 239.
[65] هـ س، ل 265.
[66] هـ س، ل 265-266.
[67] هـ س، ل 281.
[68] هـ س، ل 389.
[69] هـ س، ل308.
[70] هـ س، ل 311-312.
[71] هـ س، ل314.
[72] هـ س، ل 353؛ هـةروةها برِوانـة: عبدالرزاق دنبلـى، **مـآثر سـلطانيه**، بـةاهتمام غلام حسين صدرى افشار، ض 2، تهران، ابن سينا، 1329ق، ص275.
[73] ه ج.
[74] هـ س، ل 504.
[75] هـ س، ل 371؛ دنبلى، س ن، ل322.
[76] نفيسى س ن ، ج1، ل91.
[77] هـ س، ل95-98.

[78] هـ س، ل 102.
[79] هـ س، ل100-114.
[80] هـ س، ج2، ل2.
[81] اسماعيل نواب صفا، شرح حال: فرهاد ميرزا معتمد الدولة، جلد 1، تهران: 1366ش، ص5؛ دةربارةى ذنةكانى فتح علي شاة، بروانة شاهزادة **عضد الدولة(سلطان احمد ميزا)، تاريخ عضدى** بةكوشش د. عبدالحسين نوائى، تهران، بابك، اسفند ماة 2535.
[82] مهدى بامداد، شرح حال رجال ايران، ج3، تهران: زوار، 1347ش، ص64.
[83] نواب صفا، هـ ج.
[84] نفيسى، س ن، ج2، ل2.
[85] بامداد، س ن، ج1، ص 414.
[86] بامداد، هـ ج.
[87] بامداد، هـ ج.
[88] ميرزا رشيد، ل 353.
[89] عبدالقادر ابن رستم بابانى، تاريخ جغرافياى كردستان موسوم بةسيير الاكراد، بةاهتمام محمد رووف توكلى، تهران، 1366ش، ص147.
[90] ميرزا رشيد، س ن، ل 370.
[91] ه س، ل 372 دنبلى، س ن، ل370.
[92] هـ س، ل 365.
[93] هـ س، ل 371.
[94] هـ س، ل 435.
[95] هـ س، ل 440-441.
[96] هـ س، ل 443.
[97] هـ س، ل444.
[98] هـ س، ل 468.
[99] هـ س، ل 469.
[100] هـ س، ل 470-472.
[101] اسكندر غوريانس، قيام شيخ عبيداللة شمزينى در كردستان، بة اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنياى دانش، 2536، ص56.